

T.C.

SİİRT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞARK MEDRESELERİ DERS MÜFREDATI

Abdullah GÖKALP

Danışman

Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN

SİİRT-2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ	1
III. KONUYLA İLGİLİ YAPILMIŞ OLAN ÇALIŞMALAR	2
IV. ÇALIŞMADA KULLANILAN KAYNAKLAR	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
MEDRESELERİN TARİHÇESİ VE ŞARK MEDRESELERİ.....	5
1.1. MEDRESELERİN TARİHİ SEYRİNE GENEL BİR BAKIŞ	5
1.1.1. İslam Dünyasında Medreselerin Kuruluşundan Önce Eğitim-Öğretim .	5
1.1.2. Medreselerin Doğuşu	7
1.1.2.1. Medrese Kavramı ve Medreselerin Ortaya Çıkışı.....	7
1.1.2.2. Nizâmiye Medreseleri	8
1.1.2.3. Anadolu’da Medreseler	10
1.1.2.4. Cumhuriyet Sonrası Medreseler	11
1.2. GÜNÜMÜZ ŞARK MEDRESELERİ.....	12
1.2.1. Şark Medreselerinin Tarihçesi	12
1.2.2. Şark Medreselerinin Kuruluş Amaçları	13
1.2.3. Şark Medreselerindeki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	14

1.2.3.1. Mütalaa	14
1.2.3.2. Ders	15
1.2.3.3. Müzakere	16
1.2.3.4. Metin Ezberi.....	17
1.2.4. Şark Medreselerinin Eğitim Kadrosu.....	18
1.2.4.1. Müderris	18
1.2.4.2. Mücâz	18
1.2.4.3. Muîd	19
1.2.5. Şark Medreselerindeki Eğitim-Öğretim Yöntemleri.....	20
1.2.5.1. Takrir Yöntemi	20
1.2.5.2. Soru-Cevap Yöntemi	21
1.2.5.3. Birebir Öğretme Yöntemi	22
1.2.5.4. Kavrama-Kavratma Yöntemi.....	23
1.2.5.5. Ezber Yöntemi.....	23
1.2.5.6. Yakın Mekân Yöntemi	24
1.2.5.7. Tekrar Yöntemi.....	24
1.2.6. Şark Medreselerinde Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid Eğitimi	25
1.2.7. Şark Medreselerinde Müfredat Öncesinde Okutulan Kürtçe Kitaplar	26
1.2.7.1. Nubâhârâ Bıçûkân	26
1.2.7.2. Nehcü'l-Enâm.....	26
1.2.8. Şark Medreselerinde İcâzet Geleneği	27
1.2.9. Şark Medreselerinde Günlük Hayat	28
1.2.9.1. Namaz	28
1.2.9.2. Kur'ân-ı Kerîm (Mukabele)	28
1.2.9.3. Mevlid Merasimi	29

1.2.9.4. Cuma Tatili.....	29
1.2.10. Şark Medreselerinin Düzeninden Sorumlu Görevliler	30
1.2.10.1. Mîr.....	30
1.2.10.2. Danışmacı	32
1.2.10.3. Dorçu.....	32
1.2.10.4. Haris.....	33
1.2.11. Şark Medreselerindeki Çeşitli Eğitim ve Yaşam Alanları	33
1.2.11.1. Kütüphane	33
1.2.11.2. Yemekhane	34
1.2.11.3. Yatakhane.....	36
1.2.11.4. Revir	37
1.2.11.5. Çatı	38
1.2.12. Şark Medreselerinde Edep ve Ahlâk	39
İKİNCİ BÖLÜM.....	42
ŞARK MEDRESELERİ DERS MÜFREDATI.....	42
2.1. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN İLİMLER	42
2.1.1. Sarf	42
2.1.2. Nahiv	43
2.1.3. Mantık.....	44
2.1.4. Vaz‘	45
2.1.5. İstiare	45
2.1.6. Münazara.....	46
2.1.7. Meânî.....	47
2.2. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARI.....	48
2.2.1. Emsile.....	48

2.2.2. Binâ	48
2.2.3. Tasrîfu'l-‘İzzî	49
2.2.4. Avâmilü'l-Cürcânî	50
2.2.5. Avâmilü'l-Birgivî	51
2.2.6. Zurûf	52
2.2.7. Terkîb.....	53
2.2.8. el-Ecrûmiyye.....	53
2.2.9. Mütemmimetü'l-Ecrûmiyye	54
2.2.10. el-Muğnî fî İlmi'n-Nahv	54
2.2.11. Şerhu'l-Muğnî	55
2.2.12. Sutûr.....	56
2.2.13. Şerh-u Tasrîfi'l-‘İzzî	56
2.2.14. el-İ‘râb an Kavâ‘idi'l-İ‘râb.....	57
2.2.15. Hallu Me‘âkidi'l-Kavâ‘id.....	58
2.2.16. Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ.....	58
2.2.17. Şerhu Katri'n-Nedâ	59
2.2.18. el-Elfiyye	59
2.2.19. el-Behcetü'l-Marziyye	61
2.2.20. el-Kâfiye	62
2.2.21. el-Fevâidü'z-Ziyâiyye	63
2.2.22. Îsâgûcî	64
2.2.23. Muğni't-Tullâb.....	65
2.2.24. es-Süllemü'l-Münevrak	66
2.2.25. el-Fevâidü'l-Fenârîyye.....	67
2.2.26. Kavl-i Ahmed	67

2.2.27. er-Risâletü'l-'Adudiyye	68
2.2.28. Şerhü'r-Risâleti'l-'Adudiyye	68
2.2.29. er-Risâletü'l-'Îsâmiyye	69
2.2.30. Velediyye.....	70
2.2.31. el-Habiyyetü'l-Halîliyye	70
2.2.32. Hâşiyetü Abdulğafûr ale'l-Câmî	71
2.2.33. er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idi'l-Mantıkıyye.	71
2.2.34. Şerhü'r-Risâleti'ş-Şemsiyye.....	72
2.2.35. Telhîsu'l-Miftâh	73
2.2.36. Muhtasaru'l-Meânî.....	74
2.2.37. Cevheretü't-Tevhîd.....	74
2.2.38. Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd	75
2.2.39. el-Varakât fî Usûli'l-Fıkh.....	76
2.2.40. Cem'u'l-Cevâmî'.....	76
2.3. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN ULÛM-İ DÎNİYYE KİTAPLARI.....	77
2.3.1. Tefsir Kitapları	77
2.3.2. Hadis Kitapları.....	78
2.3.3. Fıkıh Kitapları.....	78
2.3.4. Siyer Kitapları.....	79
2.3.5. Tasavvuf ve Ahlâk Kitapları.....	79
2.4. DERS KİTAPLARININ OKUNMA SÜRESİ.....	80
SONUÇ	82
KAYNAKÇA.....	84
ÖZGEÇMİŞ.....	93

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****ŞARK MEDRESELERİ DERS MÜFREDATI****Abdullah GÖKALP****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN****2020, XI + 93 sayfa****Jüri: Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN****Dr. Öğr. Üyesi Halil AKÇAY****Dr. Öğr. Üyesi Selman YEŞİL**

İslam'ın ilk dönemlerinde eğitim-öğretim cami merkezli olup, ilerleyen dönemlerde müstakil birer kurum olarak medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Medreseler İslam dünyasında genellikle orta ve yükseköğrenim kurumları olarak faaliyet göstermişlerdir. Anadolu'daki medrese faaliyetleri ilk olarak Anadolu Selçukluları ile başlamış, beylikler döneminde de birçok medrese yapılmıştır. Osmanlı Devleti ile zirveye ulaşan medreseler, Cumhuriyet Dönemi'nde kapatılmıştır. Ancak bu dönemde de medreseler küçük çaplı da olsa gayr-ı resmî olarak faaliyet göstermeye devam etmişlerdir.

Çalışmanın birinci bölümünde İslam tarihinde medreselerin genel olarak geçmişi, Türkiye'nin Doğu bölgesindeki medreseler, bu medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri, öğretim yöntemleri, eğitim kadrosu ve günlük yaşam incelenmiştir. İkinci bölümde de Şark medreselerinde okutulan ilimler, müfredattaki ders kitapları, kitapların içerikleri ve bu kitapların müellifleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Şark Medreseleri, Eğitim, Müderris, Müzakere, Müfredat.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

EASTERN MADRASAHS IN CURRICULUM

Abdullah GÖKALP

Thesis Advisor: Associate Professor Mehmet Nafi ARSLAN

2020, Page: XI + 93

Jury: Associate Professor Mehmet Nafi ARSLAN

Assistant Professor Halil AKÇAY

Assistant Professor Selman YEŞİL

At the first time of Islam, the education was based on mosques, but at later periods the madrasahs were constructed as private institutions. In general, these private institutions have worked as middle and high schools. The works for madrasah in Anatolia, began with Anatolian Seljuks and lots of madrasahs were built at the time of principalities. They reached their highest position at the times of Ottoman Empire and at the Republican period, the madrasahs were closed, but they continued their study illegally at minimal rates.

In the first part of the study, the history of madrasahs in Islamic history, the functioning of East madrasahs, education and training activities, teaching methods, education staff and daily life in these madrasahs are examined. In the second part, information about the sciences taught in East madrasahs, textbooks in the curriculum, the content of the books and the authors of these books are given.

Key Words: Madrasah, Eastern Madrasahs, Education, Professor, Negotiation, Curriculum.

KISALTMALAR

b.	: Bin/İbn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
r.a.	: Radiyallahu anh
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi vesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
thk.	: Tahkîk eden
ty.	: Yayın tarihi yok
v.	: Vefat tarihi
yy.	:Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

İlk emri “Oku!” olan İslam’ın eğitime verdiği önem büyüktür. İslam toplumunda ilk dönemden itibaren eğitim-öğretim faaliyetleri ciddi bir şekilde yürütülmüştür. Başlarda ev, mescit, cami merkezli yürütülen bu faaliyetler ilerleyen süreçte kurumsal yapılar olan medreselerle devam ettirilmiştir. Hicrî ikinci asırda medreselerin doğuşuna zemin hazırlayan müesseseler kurulmuş, dördüncü asırdan itibaren resmî olarak medreseler ortaya çıkmıştır.

Anadolu coğrafyasında Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde medreseler büyük teveccüh görmüş ve ciddi hizmetler yürütmüşlerdir. Cumhuriyetin ilanından sonra da özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da medreseler halkın teveccühü ve hocaların gayretleriyle varlıklarını sürdürebilmiş, Arap dili ve dinî ilimlerin tedrisatında önemli bir konum elde etmişlerdir. Bu çalışma, günümüzde Türkiye’nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde faaliyet gösteren medreselerin ders müfredatı hakkında hazırlanmıştır. Bu medreseleri “Şark medreseleri” diye nitelendirmemiz, coğrafi olarak ülkemizin Doğu bölgelerinde yer almalarından kaynaklanmaktadır. Çalışmamız, Cumhuriyet sonrası kurulan ve Siirt, Batman, Diyarbakır, Van, Hakkâri ve Kars illerinde eğitim faaliyetlerine devam eden medreseleri kapsamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde yer alan bilgiler, adı geçen illerde bulunan medreselerden birer tanesi seçilerek derlenmiştir.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte çalışmanın amacı, kapsamı ve kaynakları belirtilmiştir. Birinci bölümde İslam dünyasında medreselerin geçmişi kısaca aktarılmış, çalışmaya konu olan Şark medreselerindeki eğitim-öğretim faaliyetleri, öğretim yöntemleri ve talebelerin medreselerdeki günlük yaşamları hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde önce Şark medreselerinde okutulmakta olan ilimler kısaca tanıtılmıştır. Ardından bu medreselerin müfredatında yer alan ders kitapları sırasıyla tanıtılmış, bu kitapların içerikleri ve müellifleri hakkında bilgiler verilmiştir. Devamında bu medreselerde okutulan ulûm-i diniyye kitaplarının isimleri ve müellifleri

belirtilmiştir. Son olarak müfredattaki kitapların okunma süreleri yazılmıştır. Çalışma sonuç kısmıyla tamamlanmıştır.

Çalışma boyunca teşvik ve desteklerini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. M. Nafi ARSLAN'a çok müteşekkirim. Ayrıca çalışmanın son halini almasında katkıları olan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Halil AKÇAY ve Dr. Öğr. Üyesi Selman YEŞİL'e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın birinci bölümünde yer alan bilgiler için kendileriyle görüşme yaptığım ve verdikleri bilgilerle çalışmanın şekillenmesine katkıda bulunan müderris hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Abdullah GÖKALP

SIİRT - 2020

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Son yıllarda ülkemizde medreseler hakkında yapılan akademik çalışmalarda artış olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan çalışmalar farklı açılardan hazırlanmış olup, alana çeşitli katkılar sunmuştur. Bu çalışmaların bir kısmı Şark medreseleri referans alınarak hazırlanmıştır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bu medreselerin müfredatı hakkında detaylı bilgiler veren çalışmalar oldukça sınırlıdır. Genelde müfredat konusunda sadece okutulan kitapların adları belirtilmiş veya içerikleri hakkında sınırlı bilgiler verilmiştir. Bu nedenle çalışmamız, Şark medreselerinde okutulan ders kitaplarının içerikleri ve müellifleri hakkında detaylı bilgiler vermek için hazırlanmıştır.

Çalışma hem Şark medreselerini tanıtmaya hem de bu medreselerin müfredatı hakkında detaylı bilgiler verme amacı taşımaktadır. Çalışmanın önemi tek bir medreseyi referans almayıp bölgenin farklı medreselerinden hocalarla yapılan görüşmeler ışığında hazırlanmasıdır. Ayrıca bu çalışma Şark medreselerinin ortak yönlerini ve ders müfredatlarını ele aldığı için bu medreseler hakkında araştırmacılara daha detaylı bilgiler sunmayı hedeflemektedir.

II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu çalışma, Şark medreselerinin ders müfredatı hakkındadır. Çalışmanın birinci bölümünde İslam eğitim-öğretim tarihine kısaca yer verilmiş, günümüze kadar gelinen süreç hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra günümüzde Güneydoğu Anadolu'da faaliyet gösteren Şark medreselerindeki eğitim-öğretim faaliyetleri, bu faaliyetlerin yürütülme biçimi, medreselerdeki günlük yaşam, çeşitli eğitim-öğretim ve yaşam alanları hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü de bu medreselerde okutulan ilimleri, ders kitaplarını ve bu kitapların müellifleri hakkında bazı bilgileri kapsamaktadır. Çalışmanın asıl odağı gramer kitapları olmuştur. Çünkü Şark

medreselerinde genellikle icâzet öncesinde daha ziyade gramer kitapları okutulmaktadır. Ancak çalışmanın sonunda bu medreselerde eğitim sürecinde ve icâzet sonrasında okutulmakta olan din ilimlerine ait kitapların isimleri ve müellifleri de belirtilmiştir. Son olarak okutulan kitapların ortalama okunma süreleri verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünün yöntemi alan araştırması ve gözlemlere dayanmaktadır. Bu bölümde farklı Şark medreselerinden hocalarla yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bilgiler çalışmaya eklenmiştir. İkinci bölümde ise okutulan ders kitapları ve müellifleri hakkındaki bilgiler için müfredatta yer alan ders kitapları ve ilgili tabakat kitapları taranmıştır. Tarama sonucu bu kaynaklardan toplanan veriler derlenerek çalışmaya aktarılmıştır.

III. KONUyla İLGİLİ YAPILMIŞ OLAN ÇALIŞMALAR

Medreseler hakkında ülkemizde yapılmış olan çeşitli akademik çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların bir kısmı medreselerin geçmişine yönelik olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı ve Selçuklu medreseleri hakkında yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır. Günümüz medreseleri hakkında yapılan çalışmalarda ise son yıllarda bir artış görülmektedir.

Günümüz medreseleri hakkında hazırlanmış olan tezlerden bazıları şunlardır: Übeydullah Pilatin, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Faaliyet Gösteren Geleneksel Eğitim Kurumları (Medreseler) Üzerine Bir Araştırma (Batman, Diyarbakır ve Siirt Örneği)* (Yüksek lisans tezi, Elazığ: 2011); Sabahattin Bala, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Şark Medreseleri (Mardin Yöresi Örneği)* (Yüksek lisans tezi, Diyarbakır: 2012); Uğur Erman, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi* (Yüksek lisans tezi, Erzurum: 2013); Hüseyin Kasım Koca, *Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi (Sivas Arıfan Medresesi Örneği)* (Yüksek lisans tezi, Sivas: 2017); Mikayil Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi (Müderresler - Muidler - Eğitim İlkeleri - Okutulan Kitaplar)* (Yüksek lisans tezi, Adana: 2019); Metin Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği ve Norşin Medresesi* (Yüksek lisans tezi, Van: 2019); Mehmet Aydın, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Ohin Medresesi* (Yüksek lisans tezi, Van: 2019).

Günümüz medreseleri ile ilgili yazılan çeşitli makaleler ve sempozyumlarda sunulmuş olan bazı bildiriler de bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şunlardır: Nusrettin

Bolelli, “XVIII. - XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı: 15, 161-169; Davut Işıkdöğün, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (53:2, 2012); Mehmet Yalar, “Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu*: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, (I/83-94, Bingöl 2013); Maruf Toprak, “Günümüz Medreseleri”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu*: 5-7 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (I/71-74), Muş 2013; Nizamettin Yakışık, “İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu*: 05-07 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (I/501-521), Muş 2013; Abdülmüttalip Arpa, “Bingöl’de Medreseler Ve Müderrisler”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (2014/I Yıl: I Cilt: 1).

IV. ÇALIŞMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmanın birinci bölümünde müracaat ettiğimiz bazı çalışmalar şunlardır: Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, (1976); Mehmet Dağ, Hıfzırahman Raşit Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, (1976); Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (1983); İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, (1988); George Makdisî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim* (2004); Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim-Öğretim* (2004); Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencamı*, (2009). Birinci bölümde bu kitapların yanı sıra çeşitli makale, bildiri ve ansiklopedi maddelerinden de yararlanmaya çalıştık.

Çalışmanın ikinci bölümünde Şark medreselerinin ders müfredatı ele alınmıştır. Bu kapsamda müfredatta yer alan kitapların içerikleri ve müellifleri hakkında bilgiler derlenmiştir. Bu kitapların içerikleri hakkındaki bilgiler bizzat ilgili kitaplardan alınmıştır. Müellifler hakkında verilen bilgiler ise tabakat kitaplarından derlenmiştir. Bu amaçla başvurduğumuz bazı kaynaklar şunlardır: *Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*: Şihâbüddîn Ebu’l-Felah Abdulhayy b. Ahmed Hanbelî (v. 1089/1679), *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*: Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir İbn Hallikân (v. 681/1282), *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kutubi ve’l-Funûn*: Kâtib Çelebi (v. 1067/1657), *Buğyetü’l-Vu’ât fî Tabakati’l-Luğaviyyine ve’n-*

Nuhât: Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (v. 911/1505), *Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâi Devleti Osmâniyye*: Taşköprizâde (v. 968/1561), *el-A'lâm*: Hayreddin Ziriklî .

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESELERİN TARİHÇESİ VE ŞARK MEDRESELERİ

1.1. MEDRESELERİN TARİHİ SEYRİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1.1. İslam Dünyasında Medreselerin Kuruluşundan Önce Eğitim-Öğretim

İslam medeniyetinde toplu eğitim-öğretimin yapıldığı ilk mekân, sahabe-i kirâmdan Erkam b. Ebi'l-Erkam b. Esed'in (r.a.) Mekke-i Mükerreme'deki evidir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanlara orada İslam'ı öğretmekteydi. Daha sonraları cami ve mescitler daha geniş anlamda okul görevi yapmaya başladılar. Hz. Peygamber (s.a.v.), camide oturur ve etrafına halka şeklinde oturan cemaati bilgilendirirdi.¹

Daha kütüb ve medreseler gibi müstakil eğitim kuruluşlarının ortaya çıkmadığı dönemlerde camiler kullanılmaya en uygun ve hazır mekânlar olarak görülmüşlerdi. Adından da anlaşılacağı üzere cami, insanları toplayan veya halkın toplantı yeri anlamlarına gelmektedir. Bu anlamda İslam toplumunun sosyal müesseselerinin başında gelen camiler hem ibadet mekânı, hem de insanların toplu bulunması sebebi ile memleket, muhit ve mahalleye ait durumların görüşüldüğü ve karara bağlandığı mekânlar olmuştur. Bugün de camiler, ibadet yeri olma özelliklerinin yanı sıra, Müslümanların inanç, ibadet ve ahlâk gibi çeşitli konularda eğitildiği örgün eğitim kurumları olarak hizmet vermeye devam etmektedirler.²

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren cami ve mescitlerde ders halkaları oluşturulmuş ve bu gelenek günümüze kadar devam edegelmiştir. Hatta bu anlamda camiler için İslam medeniyetinin ilk eğitim-öğretim müesseseleri demek mümkündür. Camiler, Müslümanların fethettikleri şehirlerde hem ibadet mekânı olarak hem de eğitim kurumu olarak büyük bir hizmet ifâ etmiştir.³

¹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, 15.

² Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, 76-80.

³ Yıldız, 76-80.

Camilerin ilk mimarî şekli, Arap toplumunda ortaya çıkmıştır. Diğer Müslüman milletler ise o şekli, kendi memleketlerinin yerli mimarî yapısına ve iklim durumuna göre değiştirebilmişlerdir. Gerek Hz. Peygamber (s.a.v.), gerek diğer ashâb, camide oturup etraflarına toplanan halkı aydınlatmışlardır. Hz. Peygamber'i (s.a.v.) dinleyenler, işittikleri hadisleri tekrar ederek ezber yaparlardı. Bu meclislerde ilmin önemi üzerinde de durulmaktaydı. Camilerde Kur'ân-ı Kerîm ilimleri, dil, hadis, fıkıh ve usûlü, kelâm, mezhepler bilgisi gibi dinî ilimler daha erken dönemlerden itibaren okunmaya başlanmıştır.⁴

Küttâblar, İslamiyet'in doğuşundan önce de bir tür sıbyan mektebi olarak vardı. Araplar arasında çok az kişi yazı yazmayı biliyordu. Nitekim İslamiyet'in doğuşunda Kureyş'ten okuma yazma bilenlerin sayısının sadece on yedi kişi olması bunu ortaya koymaktadır. İlk zamanlarda Kur'ân-ı Kerîm eğitimi ve dinî bilgiler çocuklara, Ali b. Ebî Tâlib (r.a. v. 40/661) ve Abdullah b. Abbas'ın (r.a. v. 68/687-88) yaptıkları gibi halkalara katılmaları suretiyle verilmiştir. Bunlar da yazıdan çok ezber usûlü ile yapılmıştır. İslam, okuma yazmayı teşvik etmiş ve bu konuda Müslümanlar gayr-ı müslimlerden istifade etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm öğrenmeyi tamamlayan çocuklar kısmen gramer, aritmetik ve şiir öğrenerek ilkokul derslerini tamamlamış sayılıyorlardı.⁵

Cami ve mescitlerde ders halkalarının oluşmasıyla devam eden faaliyetler, dört halife döneminde de devam etti. Bu halkaların sayısı gün geçtikçe arttı, zamanla halka içinde halkalar meydana geldi.⁶ İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve Mâlik b. Enes (v. 179/795) de derslerini camilerde vermişlerdir. Zamanla ihtiyaçların artması nedeni ile Emevîler döneminde (661-750) çocuklar için müstakil mektepler açılmıştır.⁷

⁴ Yıldız, 76-80.

⁵ Yıldız, 73-75.

⁶ Mehmet Dağ - Hıfzurrahman Raşit Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1976, 118.

⁷ Zeki Atçeken, "İnce Minareli Daru'l-Hadis'in Osmanlılar Zamanında Bakımı ve Kullanılması", *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi*, Özel Sayı: 3, Konya 2000, 38.

1.1.2. Medreselerin Doğuşu

1.1.2.1. Medrese Kavramı ve Medreselerin Ortaya Çıkışı

Medrese, sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen ders (dirâse) kökünden türeyen ism-i mekândır. Ders, Sâmî dillerinde ortak kullanıma sahip olan bir kelime olup Yahudiler daha ziyade Tevrat’ın okutulup öğretildiği binaları Beytülmidrâs diye isimlendirmişlerdir. Bazı kayıtlara göre Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Medine’de böyle bir mekânın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸ Bazı hadislerde ders ve tedârüs kelimeleri geçmiş⁹ ancak ders yapılan mekânlar için ilk dönemlerde medrese tabiri kullanılmamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Medine’de Kur’ân-ı Kerîm’in öğretildiği bir eve *dârülkurrâ* denilmiştir. Bu mekânın medreselerin doğuşu için bir başlangıç olduğu ifade edilmiştir. Ancak yapıldığı ilk günden itibaren bir eğitim-öğretim müessesesi olarak da faaliyet gösteren Mescid-i Nebevî’yi ve orda bulunan Suffe’yi medreselerin ilk modeli olarak kabul etmek daha doğru olabilir.¹⁰

Genel anlamda ve sarayın dışında herkese açık ilk okuma ve araştırma enstitüsü veya akademisi Abbasi Halifesi Me’mun (v. 218/833) zamanında (813-833 yılları) Zerdüşt okullarının ilhamıyla Bağdat’ta kurulmuştur (830). “Beytülhikme” diye isimlendirilen bu müessese bir anlamda ilk medresedir denilebilir. Ancak ismi medrese değildir. Beytülhikmelerde Arap, Yahudi ve Hristiyan ilim adamları beraber çalışmışlar; Yunan, Hint ve eski İran kültürüne ait olan kaynakları araştırmışlar, Aristo ve Eflatun gibi birçok mütefekkirin kitaplarını Arapçaya çevirmişlerdir. Bu dönem Mu‘tezile fırkasının faaliyetlerinin en fazla arttığı dönem olmuştur. Hatta Mu‘tezile’nin görüşleri bu dönemde Abbasi Devleti’nin resmî mezhebi haline getirilmiştir.¹¹

Aynı dönemde yine Bağdat’ta açılan ve Beytülhikme gibi bir eğitim-öğretim merkezi olan “Beytü’l-ilim” müessesesi, medreselerin doğuşuna zemin hazırlayan

⁸ Buhârî, “Cizye”, 6.

⁹ Müslim, “Zikr ve’d-duâ”, 38.

¹⁰ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/323-324.

¹¹ Şerife Özkan, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2007, 11.

kuruluşlardandır.¹² Abbasîlerin ilk dönemlerinde eğitim-öğretim kurumları için “medrese” tabiri kullanılmamıştır. Medrese tabiri ilk olarak 3./9. asırda kullanılmaya başlanmışsa da¹³ medreselerin resmî bir kurum olarak devlet eliyle kurulması 4./10. asırda Karahanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Arslan Gazi Tafgaç Han’ın (v. 426/1035) Merv’de bir medrese yaptırdığı bilinmektedir. Bazı araştırmacılar, İslam tarihçilerinin medreselerin ilk kurucusu olarak Nizâmülmülk (v. 485/1092) üzerinde ittifak ettiklerini ileri sürmektedir.¹⁴ Ancak daha önce Gazneliler’in Nişabur’da birkaç medrese kurduğu bilindiğine göre¹⁵ ilk medreselerin Nizâmülmülk tarafından kurulduğu hakkındaki bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır. Hatta İslam tarihinin bilinen ilk medresesinin 349/960 yılında Ebu’l-Velid Hassan b. Muhammed el-Emevî tarafından Nişabur’da yapıldığı da belirtilmiştir.¹⁶

1.1.2.2. Nizâmiye Medreseleri

İslam eğitim-öğretim tarihinde bir dönüm noktası sayılan ve eğitime yeni bir bakış getiren olay, Büyük Selçuklular döneminde Nizâmiye medreselerinin kurulmasıdır.¹⁷ Selçuklular Nizâmiye medreselerini kurmadan önce İslam dünyasında kütâblar ilköğretim ve orta öğretimin büyük bir bölümünü, cami ve mescitlerde yapılan eğitim-öğretim ise orta öğretimin büyük bir kısmı ile yükseköğretimi kapsayan öğretim faaliyetlerini içine almaktaydı. Nizâmiye medreselerinin bu kurumlarla münasebetini koparmadan kurulması ile birlikte eğitim-öğretim sisteminde bazı değişiklikler meydana geldi. Nizâmiye medreseleri araştırma ve ihtisas kurumları olarak kuruldu. Bu amaçla orta öğretimin yapılması cami ve kütüphanelere bırakıldı, yükseköğretim ise Nizâmiye medreselerinde verilmeye başlandı.¹⁸

Nizâmiye medreseleri önce Alparslan’a ve sonrasında oğlu Melikşah’a vezirlik yapan Nizâmülmülk tarafından Nişâbur ve özellikle Bağdat’ta açılan Nizâmiye eğitim kurumlarının genel adıdır. Nizâmülmülk, Şîî olan Fâtımîler’in Sünnî Abbâsîler ve

¹² Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, 5.

¹³ Dağ-Öymen, 119.

¹⁴ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1329, III/396.

¹⁵ Baltacı, 6-16; Atay, 31.

¹⁶ Atay, 31.

¹⁷ M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslam’da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 2000, 31.

¹⁸ Talas, 50.

Selçukluları yıpratma amacıyla yürüttükleri siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanında ilmî yönden de ciddi bir propaganda yaptıkları o dönemde hem Ehl-i Sünnet inancını tahkim etmek hem de devletin ihtiyacı olan görevlileri yetiştirmek amacıyla ülkenin her tarafına medreseler açmaya karar verdi. Bunun için Sultan Alparslan'dan izin alan Nizâmülmülk onun döneminde ve daha sonrasında Sultan Melikşah döneminde Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Suriye, Horasan, Mâverâünnehir ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde medreseler açtırdı. Bu medreselerin bir kısmı Nizamülmülk'ün vefatından sonra açılmasına rağmen Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni örnek aldıkları için hepsi bu isimle anılmıştır.¹⁹ Bunların arasından Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Âmül, Musul, Cizre ve Rey gibi şehirlerdeki Nizâmiye medreseleri zikredilebilir. Bu medreselerin önde gelen özelliklerinden biri hoca ve talebelerin barınacakları odalarının bulunmasıdır. Nizâmiye medreselerinin en ünlüsü 459 (1067) yılında açılan Bağdat Nizâmiye Medresesi olmakla beraber Nîşâbur Nizâmiye Medresesi'nin zaman itibariyle önceliği vardır. Nîşâbur'dan sonra Nizâmülmülk tarafından ülkenin çeşitli şehirlerinde medreseler yaptırılmış ve bunların devamını sağlamak için vakıflar kurulmuş, böylece hocaların ve talebelerin geçim endişesi taşımaksızın ilimle uğraşmaları sağlanmıştır.²⁰

Nizâmiye, dünyada kurulan ilk üniversiteyi teşkil etmektedir. Altmış bin dinara mal olduğu bildirilen, binası ve muhteviyatı itibariyle sonraki medreselere örnek olan Bağdat Nizâmiyesi, İmam Cüveynî ve İmam Gazzalî gibi dönemin en tanınmış âlimlerini, fâkihlerini ve fikir adamlarını, müderris ve vâiz olarak çatısı altında toplamıştır. Bu âlimlerin geçimleri de kurulan vakıflardan temin edilmiştir. Böylece bu medrese, o dönemin ilmî faaliyetlerinin yükselmesinde son derece büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca bu medresede birçok âlim yetiştirilmiş ve her tarafa kadılar, din adamları genellikle buradan gönderilmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Bağdat Nizâmiyesi'nden mezun olanlar, daima yüksek makamlarda görev almışlar ve memleketin en otoriter şahsiyetleri olmuşlardır. Örneğin *Gülistan* ve *Bostan* gibi önemli eserlerin yazarı Sa'dî Şirâzî, Nizâmiye Medresesi öğrencilerindendir.²¹

Nizâmiye medreseleri plan, program, teşkilât ve müfredatıyla tarihte bir dönüm noktası olmuştur. Nizâmiyeden önceki medreseler özel kuruluşlar olduğu halde

¹⁹ Abdülkerim Özyıldırım, "Nizâmiye Medresesi", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII/188.

²⁰ Bozkurt, "Medrese", 324.

²¹ Dağ, Öymen, 123-124.

Nizâmiye medreseleri devletin himayesinde kurulmuştur. Diğer medreselerin din eğitimi dışında özel amaçları bulunmazken Nizâmiye medreseleri din eğitiminin yanı sıra siyasî amaçlarla da kurulmuştur. Bu anlamda özellikle Şîî-Bâtınî düşüncenin bertaraf edilmesi ve halka Eş‘arî-Şâfiî düşüncenin benimsetilmesi amaçlanmıştır.²²

1.1.2.3. Anadolu’da Medreseler

Türkler İslam’a girdikten sonra kendilerinden öncekilerin yaptıkları gibi eğitim-öğretime önem vermişler, cami ve mescitlerin dışında mektep ve medreseler açmaya başlamışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti de “Oku” âyetinden ilham alarak medreselere büyük önem vermiştir. O dönemde siyasî önemi çok büyük olan medreselerde ulema ve devlet idarecileri yetiştirilmiştir.²³

Bu manada Türkler Anadolu’ya geldikten sonra bu coğrafyada medreselerin yapımı hız kazanmıştır. Anadolu Selçukluları, herhangi bir şehri fethettikleri zaman ilk önce oraya cami, medrese ve zâviye inşa etmiş ve din adamları, tüccarlar ve Müslüman halkın buralara yerleşmelerini sağlamışlardır. Dânişmendliler, Artuklular ve Anadolu Selçukluları’nın yapmış olduğu medreselerin bir kısmı zamanla yıkılmıştır. Dânişmend hükümdarlarından Nizâmeddin Yağıbasan’ın yaptırdığı medreselerden Niksar ve Tokat’takiler günümüzde kısmen ayaktaadır. Tokat’taki medrese Çukur Medrese adıyla anılmaktadır. Artuklular Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Gaziantep’te medreseler inşa etmişlerdir. Selçuklular da Sincanlı (Afyon), Ertokuş (Isparta, Atabey), Karatay, İnce Minare, Sırçalı, Şemseddin Altun-aba veya İplikçi (Konya), Taş Medrese (Akşehir), Yusuf b. Yakub (Çay), Karahisar, Hüseyin Gazi (Çorum, Alaca), Çifte Medrese, Afgûnu, Huand Hatun, Sirâceddin, Hacı Kılıç, Sâhibiye (Kayseri), Ümmühan Hatun (Eskişehir, Seyitgazi), Karatay, Ulucami, Atabey (Antalya), Süleyman Pervâne (Sinop), Burûciye, Gökmedrese (Sivas, Tokat) gibi birçok medrese yaptırmışlardır. Sivas ve Erzurum Çifte Minare medreseleriyle Erzurum Yâkutiye ve Ahmediye, Kırşehir Caca Bey medreseleri de İlhanlılar dönemine ait olup bugün kısmen ya da tamamen ayakta kalan medreselerdendir.²⁴

²² Özeydin, 191.

²³ Özkan, 15.

²⁴ Bozkurt, “Medrese”, 325.

Osmanlılardaki ilk medrese ise 731/1330 yılında Orhan Bey tarafından İznik'te açılmıştır. Bu medresede ilk müderris olarak Türk âlim ve mütefekkir Dâvûd-i Kayserî (v. 751/1350) görev yapmıştır.²⁵ Selçuklu Devleti'nden devraldığı askerî, idarî, sosyal ve kültürel mirası en iyi şekilde değerlendiren Osmanlı Devleti, zamanla genişleyen topraklarında Selçuklu tipi birçok medrese inşa etmiştir. Osmanlıda yükseköğretim kurumu durumunda olan medreselere, sıbyan okullarında yetişen veya aynı seviyede özel öğretim görmüş olan talebeler alınmaktaydı. Bu medreselerde, toplumun ihtiyaç duyduğu kadı, müftü, müderris, cami hizmetlileri, kâtip vs. yetiştirilirdi.²⁶ Osmanlı'da umumî medreselerde genel olarak kelam, mantık, belagat, lügat, nahiv, felsefe, tarih, matematik, astronomi ve coğrafya gibi 'âlet ilimleri' diye isimlendirilen ilimlerin yanı sıra 'ulûm-i nakliyye' diye bilinen Kur'ân-ı Kerîm ilimleri ile hadis ve fıkıh gibi din ilimleri okutulmaktaydı.²⁷

Medrese sistemi, Selçuklu Devleti ile başlayıp Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile gelişmiş ve mükemmel bir şekilde çalışmaya devam etmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi ile bu eğitim kurumları da amacından sapmış ve bozulmalar görülmeye başlanmıştır.²⁸

1.1.2.4. Cumhuriyet Sonrası Medreseler

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra medreseler, çağın ihtiyaç ve gereklerine cevap vermedikleri ve yozlaştıkları gerekçesiyle kapatılmışlardır. Ancak Doğu ve Güneydoğu gibi bazı bölgelerde medreseler, eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu medreseler, varlık alanlarını teşkil eden yerleşim bölgelerinde yaşayan insanların talep ve destekleriyle sosyal ve kültürel dayanakları doğrultusunda bugüne kadar yaşamlarını sürdürebilmiş ve eğitim faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir.²⁹

²⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, 1.

²⁶ Baltacı, 19.

²⁷ Uzunçarşılı, 22-31.

²⁸ Özkan, 91.

²⁹ Davut Işıkdöğen, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53/2 2012, 43-83.

1.2. GÜNÜMÜZ ŞARK MEDRESELERİ

1.2.1. Şark Medreselerinin Tarihçesi

Şark medreseleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde geçmişten günümüze kadar faaliyet gösteren eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Ancak Şark medreseleri sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'yle münhasır kalmayıp Irak'ın kuzey bölgeleri, İran'ın batı bölgeleri ve Suriye'nin kuzey bölgelerini de içine alan geniş bir coğrafyada faaliyet göstermişlerdir. Bütün bu coğrafyada faaliyet gösteren Şark medreseleri genellikle benzer bir müfredatı işlemişlerdir.³⁰ Müfredatın ana kaynağını oluşturan dil ve din ilimleri (nahiv, tefsir, hadis, belâgat, mantık, usul-i fıkıh, usul-i hadis, akaid) ile çeşitli ilim dallarında okutulan eserler küçük bazı farklılıklar gösterse de içerik ve yöntem olarak hemen hemen aynı tarzdadır.³¹

Osmanlı Devleti'nin resmî medreseleri, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte hemen kapatılmış ve devamındaki süreçte yasalar çerçevesinde yasal meşruiyetlerini kaybettikleri için varlıklarını sürdürememişlerdir. Ancak Şark medreseleri için aynı durum söz konusu olmamıştır. Bu medreseler bir şekilde varlıklarını devam ettirmiş, her türlü olumsuz şartlara direnerek günümüze kadar gelebilmişlerdir.³²

Halil Çiçek, bölgenin ilmî mirasını göz önünde bulundurarak bölgedeki eğitim ve öğretim müesseselerinin üç ana evreden geçtiğini söyler. Bunlar; bölgedeki eğitim müesseselerinin devlet ricalinin himayelerinde olduğu evre; devlet ricalinin himayelerinin zayıfladığı evre ve devlet desteğinin olmayıp yasaklandığı Cumhuriyet sonrası evrelerdir. Devlet ricalinin himayelerinin olduğu evre, bölge halkının İslam'a girişinden başlar ve yaklaşık olarak ikinci dönem olan Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemlerine kadar devam eder. Verimlilik ve eğitim kalitesi açısından üst seviyede olan bu evrede bölge genelinde dünya ilim tarihinde önemli mevkilere sahip olan onlarca âlim yetişmiştir. Mesela sadece Mardin yöresinde hicrî altıncı asır ile dokuzuncu asır arasında tarih arşivlerine geçen yirmi yedi büyük âlim, dilci, astronot ve doktor görülmektedir. Aynı şekilde bu döneme tekabül eden bir zaman diliminde sadece

³⁰ Mehmet Taha Baran, "Din Eğitiminde Şark Medreselerinin Dünü Bugünü Ve Yarını", *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebligleri (13 Mayıs 2012 - İstanbul)*, 2013, 262.

³¹ Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, 27-28.

³² Çiçek, 28-29.

Cizre’de muhtelif ilim dallarında altmış kadar âlimin var olduğu tarih kayıtlarına geçmiştir.³³

Tarihî kaynaklar, medreselerin bölgedeki faaliyetlerinin Nizamülmülk zamanına kadar uzandığını göstermektedir. Çünkü bazı araştırmacılara göre Nizamülmülk, Cizre’de er-Radeviye isimli büyük bir medrese yaptırmıştır. Şark medreselerinde okutulmakta olan *Tasrifa Kurmanci*’nin hicrî bin yılında yazılmış olması, bölgedeki medreselerin tarihinin uzun bir geçmişe sahip olduğunu gösteren başka bir delil olabilir. Ayrıca Molla Ahmed Cezerî’nin (v. 1050/1640) *Dîvân*’ının dil ve içeriğine bakıldığında o dönemde bu medreselerin güçlü bir şekilde var olduğu görülür.³⁴

Şark medreselerinin eğitim düzeni, programı, günlük çalışma saatleri, hoca-talebe ilişkisi, talebelerin birbiriyle ilişkileri, hoca ve talebelerin halkla ilişkileri, medreselerin finans kaynakları, eğitim süresi, ahlakî yapılanma, toplumun ahlakî ve kültürel gelişiminde medreselerin katkısı, bölge halkının medreselere bakışı, medrese hocalarının toplumdaki konumu ve statüleri, bu hocaların toplumun ıslahındaki rolleri, medreselerin bölgenin barışına olan katkısı, tarikatların medreselere bakışı, medreselerin eğitim-öğretim metodunun pedagojik değeri, medreselerde yetişen bilginlerin dokümantasyonu, medreselerin fiziki araç-gereç donanımı gibi medreselerin işleyişini aydınlığa kavuşturacak olan onlarca konu vardır ki bunların bazılarını neredeyse hiç el sürülmemiş, aksine bu hususlar ihmalkârlıkla çürümeye terk edilmiştir.³⁵ Bu konularda bugüne kadar yapılmış çalışmalara ilaveten yapılacak olan yeni ve farklı alanlardaki çalışmalar eğitim dünyasına ciddi katkılar sunacaktır.

1.2.2. Şark Medreselerinin Kuruluş Amaçları

Şark medreselerinin öğretim yöntemleri, müfredat ve eğitim süreçlerinin şekillenmesindeki birinci derecede rol oynayan faktör, bu medreselerin kuruluş amaçlarıdır. Şark medreselerinin kuruluş amacı ise, din ilimlerini öğretmek İslam âlimleri yetiştirmek, onlar aracılığıyla din ilimlerinin pratik hayata doğru bir şekilde yansımaları sağlamak ve böylece İslam’ın istediği inanç ve yaşam tarzını din ilimleri ışığında doğru bir şekilde yaşamak ve yaşatmak suretiyle toplumu dönüştürmektir.

³³ Çiçek, 32-33.

³⁴ Çiçek, 33-35.

³⁵ Çiçek, 18-19.

Ancak bu ilimleri öğrenmek ve öğretmek için okutulması gereken ders kitaplarının Arapça olması gerekmiştir. Çünkü başta Kur'an-ı Kerim ve hadisler olmak üzere, din ilimlerine dair kitapların neredeyse tamamının dili Arapça'dır. Arapça ise, Arap olmayanlar için -dolayısıyla bölge halkı için- yabancı bir dildir. Malumdur ki yabancı bir dilin öğrenilmesinde o dilin gramerini bilmenin ciddi katkısı vardır.³⁶

Ayrıca Arapça ile sadece sıradan birtakım günlük ihtiyaçlar karşılanmamakta aksine tefsir, hadis, fıkıh ve bunların usulü, kelim, siyer, tasavvuf ve İslam tarihi gibi temel İslamî ilimlere dair Arapça literatürün en iyi şekilde anlaşılıp anlatılabilmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu dile dair belagat ilminin de bilinmesi ihtiyaç haline gelmiştir. Belagatın öğrenilmesi özellikle tefsir, tefsir usulü, hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü ve kelim ilimleri için zorunlu olmuştur.³⁷

1.2.3. Şark Medreselerindeki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

1.2.3.1. Mütalaa

Mütalaa, ع - ل - ط kökünün “mufâale” kalıbından masdar olup “incelemek, okumak, dikkatli okumak” anlamındadır. Bir medrese terimi olarak ise talebenin, dersi almadan önce okuyacağı konuyu irdeleyip anlamaya çalışmasıdır. Öncelikli olarak talebe derste geçen kitabın metnini sonra hâşiyeleri okuyup anlamaya çalışır. Sonra da gördüğü önemli notları yazar. Bu notları genellikle talebeler bir harf veya rakam işaretiyle belirterek kitabın kenarına ekler. Bu ön çalışma ile talebe derse daha iyi hazırlanıp dersi ders esnasında daha iyi anlamasına zemin hazırlar. Mütalaa esnasında anlayamadığı bir kelimeyi ya da cümleyi başka talebelere sorarak çözüme kavuşturur. İster müderris olsun ister okuyan talebe olsun, talebe okuyacağı dersi müderris hoca da vereceği dersi (daha önce o dersi tekrar tekrar vermiş olsa bile) mütalaa eder. Mütalaa, mütalaa için belirlenen yerler ve zamanlarda yapılır. *Emsile ve Binâ* gibi başlangıç kitaplarını okuyanların mütalaa yapmasına gerek duyulmamaktadır. Mütalaa odasında

³⁶ Mehmet Yalar, “Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, (I/83-94) Bingöl 2013, 84.

³⁷ Yalar, 84.

sesli çalışmak, talebe arkadaşları rahatsız etmek ve özellikle lüzumsuz konuşmak yasaktır. Bütün talebeler bu kurallara riayet eder.³⁸

1.2.3.2. Ders

Şark medreselerinde eğitim-öğretim günün erken saatlerinde başlar. Talebeler için eğitim sabah namazından sonra başlamış olur.³⁹ Müderrisler de sabahın erken saatlerinde medreseye gelmeye başlarlar. Genellikle müderrisler kendilerine teslim edilen talebelerin ders sıralarını belirlerler. Her talebenin ders saati ve sırası belirlenmeye çalışılır. Talebe ne zaman ders okuyacağını bildiği için ders vaktinden beş on dakika önce hocasının odasının önünde hazır olur. Aynı şekilde o dersi dinlemek isteyen başka talebeler de gelip beklerler. Hoca çağırdığı zaman talebe varsa dinleyicilerle beraber içeri geçip selam verir. Dersi alacak talebe genelde müderrisin sağına geçerek oturur. Bazen müderris, istediği takdirde talebeyi karşısına geçirerek ders verir. Eğer aynı dersi birden fazla talebe beraber alıyorsa her gün sırayla ders arkadaşlarından biri derse oturur. Her müderris, talebesinin bir önceki dersten varsa metin ezberini, ders mefhumunu dinler veya birkaç soru sorarak talebenin bir önceki dersi anlamış olup olmadığını anlamaya çalışır. Eğer ihtiyaç hissederse bir önceki konuya değinerek yeni dersi anlatmaya başlar.⁴⁰

Müderris derse besmele, hamd, salat ve selam ile başlar. Müderris dersi talebenin bildiği ve anlayabileceği bir dille anlatır. Müderris ders esnasında ara sıra talebeye anlayıp anlamadığını sorarak talebenin dersi iyice öğrenmesini ve derse katılımını sağlamaya çalışır. Talebe konuyu anlamışsa anladığını açık bir şekilde belirtir. Anlamadığı yerlerde ise hocasına sorarak tekrar etmesini söyler veya susarak anlamadığını ifade edip hocasının konuyu tekrar etmesini ister. Müderris bunun üzerine konuyu tekrar ederek talebenin anlamasını sağlar. Bu süreç talebe dersini anlayıncaya kadar devam eder. Müderris, talebenin dersi anladığından emin olunca derste anlatılması gereken hâşiyeler veya ders takrirlerini de anlatır. Müderris, konu anlatımı

³⁸ Muhammed Ekmez, Seyyit Bahattin Müjdecî Yatılı Kur'an Kursu Öğreticisi, Diyarbakır/Bismil, kişisel görüşme, 07/02/2020.

³⁹ Mehmet Sadık Elçi, "Medrese ve Modern Öğretim Kurumları Arasında Bir Mukayese (Cumhuriyet Dönemi Şark Medreseleri Örneği)", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, (II/85-97) Bingöl 2013, 90.

⁴⁰ Ali Haydar Bulut, İbrâhîm Halilullah Merkez Kur'an Kursu Öğreticisi, Kars, kişisel görüşme, 10/02/2020.

sırasında talebelere ara sıra derste geçen kelimelerin i‘rabını da sorar. Böylece daha önce işlenen konuların unutulmaması ve pekişmesi sağlanır. Müderris, talebenin zekâ seviyesine göre ders miktarını belirler.⁴¹

Zorunlu olarak okunması gereken ders verildikten sonra müderris, talebeye uygun gördüğü ikinci bir dersi (tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve tasavvuf gibi) bazen bireysel bazen de toplu olarak tüm talebelerine verir. Genelde müderrisler talebelerinin daha iyi gelişmelerini sağlamak için bu ikinci dersi onlara okuturlar. Bu derslerde talebe, dersin ibaresini okur, hoca da talebenin okuduğu yerleri izah eder. Ayrıca eklemek istediği bir şey olursa veya bir ibare yanlış okunursa derse müdahale eder.⁴²

Genelde her müderrisin ders masasında birer lugat bulunur. Anlaşılmayan bir kelime olduğunda lugata bakılarak anlatılır. Ders, Efendimiz’e (s.a.v.) salat ve selam getirilerek bitirilir. Talebe dersten kalkacağı sırada **جزاكم الله خيرا كثيرا** (Allah size çok ecir/sevap versin) diyerek dua edip odadan çıkar. Bir dersin ortalama süresi otuz-kırk dakikadır. Her talebe tüm müderrislere özellikle de kendisine teslim edildiği müderrise saygı ve hürmet gösterir. Bununla beraber talebeler özellikle kendi hocalarının öneri ve tavsiyelerine uyarlar. Müderrisler de talebelerini sevgi ve şefkatle yönlendirirler. Talebeler aldıkları günlük dersi iyice anlayıp kavramaya çalışırlar. Bunun için gerekli olan müzakereleri, mütalaayı ve varsa metin ezberlerini titizlikle yaparlar.⁴³

1.2.3.3. Müzakere

Medrese eğitim sürecini teşkil eden en önemli unsurlardan bir tanesi de müzakeredir. Müzakere, **ك - ذ - ر** kökünün “mufâale” kalıbından masdar olup terim olarak birden fazla talebenin derslerini birbirlerine hatırlatmak üzere karşılıklı olarak çalışmaları, derslerini tekrar etmeleri veya büyük bir talebenin kendisinden küçük bir talebeye dersini anlatması anlamına gelir.⁴⁴ Ders hocalarının takibiyle talebelerin alt ve üst olmak üzere müzakerecileri ayarlanır.

⁴¹ Orhan Halidi, Halidiyye Kur’an Kursu Öğreticisi, Van, kişisel görüşme, 12/02/2020.

⁴² Ekmez, kişisel görüşme, 07/02/2020.

⁴³ Cesim Benek, Şeyh Musa Hamzevi Yatılı Erkek Kur’an Kursu Öğreticisi, Siirt, kişisel görüşme, 03/02/2020.

⁴⁴ Detaylı bilgi için bk: Kayhan Bayram, *Klasik Medreselerin Kurumsal Yapısı: Tillo Medresesi Örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta 2014, 92-93.

Alt müzakere: Talebenin daha önce okumuş olduğu kitapları unutmaması ve bilgilerini pekiştirmesi adına kendisinden daha alt seviyede bir kitap okuyan talebelere derslerini veya herhangi başka bir kitabı anlatmasıdır.

Üst müzakere: Talebenin dersini daha iyi anlaması, kavraması ve dersi tekrar etmesi mahiyetinde daha büyük bir talebeden dersi dinlemesidir. Bazen ders arkadaşları yani aynı dersi beraber alan arkadaşlar veya seviyeleri yakın arkadaşlar beraber halkalar oluşturup sırayla her gün birisi okuyacak şekilde yapılır. İsteyen müzakere için istediği kitabı seçebilir.⁴⁵

1.2.3.4. Metin Ezberi

Medreselerin eğitim geleneğinin olmazsa olmazları arasında yer alan köklü bir yöntemdir. Medreselerin ders müfredatı içerisinde mutlaka ezberlenmesi gereken temel kitaplar mevcuttur. Metin ezberleri çoğunlukla kahvaltıdan sonra veya ikindi-akşam arası metinler için belirlenen alanlarda bir uçtan diğer uca ayakta gidip gelme şekliyle yapılır. İsteyen talebeler oturarak da ezberlerini yapabilirler.

Medreselerde ezberlenmesi gereken metinler şunlardır:

Kur'ân-ı Kerîm (hafız olanlar hepsinden, olmayanlar ise Yasin, Fetih, Rahman, Mülk, Nebe sûrelerinden ve diğer kısa sûrelerden sorumludur.)

Belirli dualar (tesbihat, cenaze, hatim, yemek, nikâh vs. duaları.)

Sarf: *Emsile, Binâ, 'İzzî.*

Nahiv: *Avâmil (Birgivî, Cürcânî), Zurûf, Terkîb, Muğnî, Kavâ'idü'l-İ'râb, Elfiyye.*

Mantık: *İsâğûcî.*

Fıkıh: *Gâyetü'l-Ihtisar.* (Talebe Hanefî ise başka bir metin ezberler.)

Akaid: *Cevheretü't-Tevhîd.*

Hadis: İmam Nevevî'nin *Erbain* adlı eseri. Ayrıca hadis usûlü alanında *Manzûmetü'l-Beykûniyye* (isteğe bağlı).

⁴⁵ Halidi, kişisel görüşme, 12/02/2020.

1.2.4. Şark Medreselerinin Eğitim Kadrosu

1.2.4.1. Müderris

Sözlükte “okumak, anlamak ve bir metni öğrenmek için tekrar etmek” gibi anlamlara gelen س - ر - د kökünün “tef’îl” bâbından ism-i fâil olan müderris kelimesi Türkçe “ders veren hoca” anlamındadır. Bu kelime hicrî dördüncü asırdan sonra kullanılmaya başlanmış olup Nizâmiye medreselerinin kuruluşundan sonra resmî bir hüviyet kazanmıştır. Bu medreselerde ders veren en yüksek rütbeli âlimlere müderris denilmiştir.⁴⁶ Bu dönemden sonra müderrislik vazifesine büyük önem verilmiş, müderrisler halk nezdinde de büyük itibar görmüşlerdir. Özellikle Osmanlı döneminde müderrislik, kadılık ve müftülükle birlikte ilmiye teşkilatını oluşturan üç temel vazifeden biri olmuştur. Medrese sistemi ortadan kalktıktan sonra da üst düzey okullarda vazifeli olan hocalara müderris denilmeye devam edilmiştir. Batı tarzında eğitim veren kurumların hocalarına da bu unvan verilmiştir.⁴⁷

Medreseler zamanla işlevlerini yitirmekle beraber günümüze kadar varlığını sürdüren bazı medreselerde müderris kelimesi hâlâ kullanılmaktadır. Medreselerde ders veren hocalar, müderris olarak nitelendirilmektedir. Çalışmamıza konu olan Şark medreselerinde de ders veren hocalar için müderris vasfı kullanılmaktadır.

Şark medreslerinde genellikle her müderrisin kendine ait bir odası bulunmaktadır. Müderrisler, derslerini kendi odalarında vermektedirler. Tüm müderrisler, ders kitabı olarak medrese müfredatında yer alan kitapları sırasına uygun olarak okutmaktadırlar. Bu kitapların dışında talebenin isteği ve ihtiyacına uygun olan başka kitaplar da dersle beraber okutulmaktadır.⁴⁸

1.2.4.2. Mücâz

Mücâz, ج - و - ز kökünün “if’âl” bâbından ism-i mef’ûl olup kendisine izin verilen kişi demektir. Bir medrese terimi olarak mücâz, medrese eğitimi tamamlamış ve

⁴⁶ Nebi Bozkurt, “Müderris”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/467.

⁴⁷ Mehmet İpşirli, “Müderris”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/ 468.

⁴⁸ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

icâzet belgesi alan kişi demektir.⁴⁹ İcaze alan bir talebe zorunlu bir durum olmadıkça medresede bir süre kalmaya devam eder. Bununla medresede okuduğu bilgileri müzakerelerle ve mütalaa yapmakla pekiştirmeyi hedefler. Ayrıca bu süre zarfında fıkıh, tefsir ve hadis gibi alanlarda yoğun bir şekilde çalışarak daha donanımlı bir hale gelmeyi amaçlar. Bunun yanı sıra mücâzlar, talebelerle müzakereler yaparak medreselerin eğitim faaliyetlerine de katkıda bulunurlar.⁵⁰

1.2.4.3. Muîd

Muîd, م - و - ع kökünün “if‘âl” bâbından ism-i fâil olup “tekrarlayan” anlamındadır. Medreselerde müderrislerin vermiş oldukları dersleri talebelere tekrar anlatan kişilere denir. Muîd, bir anlamda müderrise yardımcı olan öğretim elemanı konumundadır.⁵¹ Bu uygulamanın geçmişini medreselerin ilk kuruluşuna hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar dayandıranlar da vardır. Nizâmiye Medresesi, Müstansırıyye Medresesi, Eyyûbîler dönemi ve Osmanlı medrese sisteminde⁵² de muîdlik uygulamasının olduğu bilinmektedir.⁵³ Muîdlik vazifesi, icâze almış veya icâzeye almaya yakın olan talebelere verilmektedir. Bu muîdler, sorumlu oldukları talebelerin derslerini onlara tekrar anlatmakta, varsa ezberlerini dinlemekte ve sorularına cevaplar vermektedirler. Burada iki hedef gözetilmektedir. Öncelikli olarak talebelerin almış oldukları dersleri daha iyi anlamalarını ve pekiştirmelerini sağlamaktır. İkinci olarak bu vazifeyi yerine getiren muîd, ders verme tecrübesi edinmekte bir anlamda müderrisliğe hazırlanmaktadır. Böylelikle muîd, müderrise yardımcı olmanın yanı sıra kendisini de yetiştirmiş olmaktadır.⁵⁴

⁴⁹ M Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, II/19.

⁵⁰ Masum Yıldırım, Marufiye Kur'an Kursu Öğreticisi, Batman, kişisel görüşme, 05/02/2020.

⁵¹ Sâmi es-Sakkâr, “Muîd”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/86.

⁵² Uzunçarşılı, 57.

⁵³ Sakkâr, 86-87.

⁵⁴ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

1.2.5. Şark Medreselerindeki Eğitim-Öğretim Yöntemleri

1.2.5.1. Takrir Yöntemi

Tarihi çok eskilere dayanan geleneksel bir yöntem olarak takrir, başta İslamî ilimler olmak üzere sözlü anlatıma dayalı bütün eğitim öğretim faaliyetlerinde kullanılagelmıştır. Talebenin derse ilgisinin artmasını ve dersi daha iyi anlayabilmesini sağladığı için bu yöntem çok fazla tercih edilmiştir.⁵⁵

İslam dünyasında hem medrese dışı eğitim mekânlarında hem de medreselerde ağırlıklı olarak uygulanan bu yöntemin özelliği, hoca merkezli olması ve bu yöntemde konunun etrafıca ele alınmasıdır. Bu yöntemde müderris ilk önce dersin metnini okur, bu sırada talebe dikkatle dinler. Daha sonra da müderris dersin ayrıntılarını vermeye başlar. Yine bu yöntemde bazı hocalar, önce ders konusunun ana hatlarını anlatır, konunun genel bir açıklamasını yapar, âlimlerin bu konuda varsa ihtilaflarını belirtir ardından da konuyu bütün yönleriyle inceler.⁵⁶ Bazen dersin sonunda veya ertesi gün hoca, talebeden almış olduğu dersi özet olarak tekrar etmesini de isteyebilir.⁵⁷ Ayrıca bu yöntemde zaman zaman dersin metnini müderris okumayıp talebelere birine okutur, yanlış varsa düzelterip açıklama kısmına geçer.⁵⁸ Bu şekilde talebe, Arapça harekesiz metinleri okuma alışkanlığı da kazanmış olur. Ders esnasında müderris, talebelere sorular sorar, bazen de derste geçen bazı kelime veya cümlelerin i'rabını yapmalarını ister. Böylece talebenin derse üst seviyede katılımı sağlanır. Talebenin derste pasif bir konumda olması yerine aktif olarak katılımı dersi daha iyi anlamasını sağlamış olur.⁵⁹

Takrir yönteminde talebenin pasif durumda olduğunu iddia edenler olmuştur. Ancak bu kimseler, aşağıda aktaracağımız soru-cevap yöntemini göz ardı etmişlerdir. Çünkü müderris takrir yöntemiyle ders anlatırken talebe de sorular sorarak derse aktif

⁵⁵ Mohammad Aassef Esmail, *Afganistan'ın Faryab İli Örneğinde Klasik İslamî Medreseler Ve Arapça Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2019, 34.

⁵⁶ Yakup Civelek, "Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Kongresi: 1-13 Ekim 2001- Konya: Bildiriler (187-206)*, Konya, 198.

⁵⁷ Nizamettin Yakışık, "İlim ve İrfan Aşiyamı Medreseler", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu: 05-07 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (1/501-521)*, Muş 2013, 512.

⁵⁸ Çiçek, 78.

⁵⁹ Ekmez, kişisel görüşme, 07/02/2020.

bir şekilde katılabilmektedir.⁶⁰ Ayrıca az önce ifade ettiğimiz üzere takrir yönteminde talebe de ders anlatmakta olduğu için bu yönetime yöneltilen eleştiriler kanaatimizce mesnetsizdir.

1.2.5.2. Soru-Cevap Yöntemi

Eğitimde soru- cevap yöntemi Sokrat’la başladığı belirtilen ve günümüze kadar önemini koruyan bir yöntemdir. Soru sormak eğitim ve öğretim sürecinin önemli bir parçasıdır. Çünkü bu yöntemle hoca ve öğrenci, bilgilerini koruma, kullanma ve bu bilgileri genişletip yeni fikirler üretme imkânına sahip olurlar. Bu yöntem öğrencilerin düşünme yeteneklerini geliştirir, ders konularını anlamalarını kolaylaştırır, öğrenme süreçlerine katkı sağlar, fikirler arasında bağlantı kurmalarını sağlar ve meraklarını artırır.⁶¹

Soru-cevap, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) de eğitimde en fazla kullandığı yöntemlerden biridir. Bazen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bizzat kendisi soru sormuş, bazen muhatapların daha iyi kavraması için soru-cevap yöntemini kullanmış, bazen de kendisine sorulan bir sorudan yola çıkarak başka açıklamalarda bulunmuştur.⁶²

Soru-cevap yöntemi medreselerde sıkça kullanılan bir öğretim yöntemidir. Bu yöntem ile müderris, talebelerine çeşitli sorular sorup dersleri ne derece anladıklarını test etmeyi amaçlar.⁶³ Bu yöntem aynı zamanda talebeler tarafından da kullanılmaktadır. Talebeler ders esnasında hocalarına, dersten sonra da kendi aralarında yaptıkları ders tekrarında, müzakerelerde veya dersten önceki mütalaalarda birbirlerine sorular yönelterek derslerini pekiştirmeye çalışırlar.⁶⁴

⁶⁰ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim-Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, 52.

⁶¹ Sevil Büyükalın Filiz, “Soru-Cevap Yöntemi Eğitiminin Öğretmenlerin Soru Sorma Bilgisi ve Soru Sorma Tekniklerine Etkisi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Bahar 2009, 167-170.

⁶² Ersin Savaş, “Tasavvuf -Eğitim İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Eğitim Araştırmaları Dergisi (Turkead)*, Cilt 1, sayı 1, Aralık 2016, 18-24.

⁶³ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

⁶⁴ Esmail, 38.

1.2.5.3. Birebir Öğretme Yöntemi

Medreselerde yaygın olan ders verme yöntemi birebir anlatımdır. Ancak derslerinin birbirine yakın olması durumunda iki-üç talebe veya nadiren de olsa daha fazla sayıda talebe hevalders (ders arkadaşı) yapılır ve beraber ders almaları sağlanır. Birebir öğretme yönteminde talebenin derse ilgisiz kalması neredeyse imkânsızdır. Çünkü ders esnasında hocasının sağında veya tam karşısında oturur. Bu sebeple talebe ders boyunca hocanın kontrolü altında olup derse aktif bir şekilde katılır. Bu yöntem pedagojik açıdan da alınan dersin iyice kavranması ve kalıcı hale dönüşmesine ciddi katkı sağlar.⁶⁵

Birebir öğretme yönteminin eğitimde başarıya ulaşma açısından pedagojik değerine bakıldığında birçok faydası olduğu söylenebilir. Öncelikle bu yöntem hoca-talebe ilişkisinin boyutunu belirlemede önemli bir etkiye sahiptir. Ders esnasında hoca bazen talebeyle ders dışındaki farklı konuları da konuşur. Bu konuşmalarda talebenin varsa sıkıntıları ele alınır, problemleri çözülmeye çalışılır. Talebenin ruh halini, psikolojik tutumunu daha rahat anlamayı sağlayan bu tür konuşmalar, birebir öğretme yönteminde gerçekleştirilir. Dolayısıyla bu yöntemde verilen bir ders aynı zamanda bir rehberlik görevi de görmektedir. Bu yöntemin başka bir faydası da talebenin dersi ne kadar anladığı, yeteri kadar çalışıp çalışmadığı noktasında ortaya çıkar. Hoca bu yöntemde talebenin seviyesini tespit edip varsa eksiklerini giderme noktasında yardımcı olur. Böylece dersin daha yüksek bir kalitede alınması sağlanmış olur. Ayrıca talebeler arasındaki zekâ ve kavrama seviyesinin farkını gözettiği için bu yöntem, zeki talebelere ayrılan süre ile dersi daha geç anlayabilen talebelere harcanan süreyi dengeleme imkânı sağlar.⁶⁶

Bu yöntemde verimlilik sadece talebe için değil hoca için de söz konusu olabilir. Çünkü bazı talebeler, zengin içerikli ve farklı farklı kaynakları mütalaa ederek derse gelir, ders esnasında bu kaynaklardan edindiği bilgileri hem paylaşır hem de sorular sorarak dersin içerik olarak zenginleşmesine ve hocanın da yeni ufuklar kazanmasına

⁶⁵ Çiçek, 82-83.

⁶⁶ Sabahattin Bala, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Şark Medreseleri (Mardin Yöresi Örneği)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2012, 147-148.

vesile olur.⁶⁷ Dolayısıyla bu yöntemde talebenin dersten daha iyi istifade etme şansı olduğu gibi hocanın da dersten kazanımlar elde etmesi mümkündür.

1.2.5.4. Kavrama-Kavratma Yöntemi

Medreselerde salt ezbere dayalı ve muhakemesiz bir öğrenme yöntemi tasvip edilmez, elde edilen bilgilerin kavrama yöntemi ile pekiştirilmesi sağlanır. Çünkü bir metni sadece tekrarlayıp ezberlemekle yetinen talebe ile buna ek olarak aynı metni kavrama yoluyla öğrenen talebe arasında ciddi bir fark olduğu âşikardır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310/923), din ilimlerinin bizzat elde edilmesi ve kavranması (tefakkuh) gerektiğini ısrarla vurgular. O, bu bağlamda kendilerini sadece okumayla sınırlayıp bunları anlamak için çabalamayan âlimleri eleştirir. Zemahşerî ise, “İlim bir şehirdir, bir kapısı kavramak (dirâyet), diğer kapısı ise ezberden aktarmaktır (rivâyet)” diyerek kavrama yönteminin önemini vurgulamıştır.⁶⁸

Medreselerde alınan dersin çok veya az oluşu değil; talebenin dersi anlamış olması ve iyice kavraması önem arz eder. Dolayısıyla talebe dersi iyice anlayana kadar ders tekrarlanır. Zaten medresede okuyan bir talebe için sabit bir zaman diliminde belli bir müfredatı bitirme zorunluluğu yoktur. Bu yöntemde dersi sindirerek ve ibarelerdeki ince nükteleri ortaya çıkararak okuma imkânı vardır. Ayrıca bu yöntemin başka bir faydası da dersin talebe odaklı olmasıdır. Bu yöntemde hoca, talebenin kavramada güçlük çektiğini fark ettiği zaman dersi az vererek talebeye kolaylık sağlar.⁶⁹

1.2.5.5. Ezber Yöntemi

Medrese müfredatının dili olan Arapça, zengin bir kelime haznesine sahip oluşunun yanı sıra grameri de basit değildir. Bu durumda talebenin ileride okuyacağı kitapları kolay anlayabilmesi için ciddi bir kelime hazinesine sahip olması ve Arap dilinin gramerine iyice vakıf olması gerekir. Medreselerde okutulan kitapların metinleri ezberletilirken hem karmaşık olan gramer yapısının hafızaya iyice yerleştirilmesi hem de ezberlenen metinler yoluyla talebenin kelime hazinesinin genişlemesi amaçlanır.

⁶⁷ Çiçek, 83.

⁶⁸ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, 167-168.

⁶⁹ Çiçek, 80.

Dolayısıyla Arap dilinin gramer konularını ele alan metinlerin ezberlenmesi, bu dilin öğrenilmesinde şart olan gramer bilgilerinin öğrenilmesini ve kelime ezberinin beraber yürütülmesini sağlamaktadır.⁷⁰ Ezber metodunun önemine binaen, hafızayı geliştirmek, İslam eğitiminin değişmez bir özelliği halini almıştır. Medreselerde özellikle naklî ilimlerde, zihin, hafıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınmıştır.⁷¹

Bir talebe ders metinlerini ezberleyerek elde ettiği bilgileri kalıcı hale getirir. Talebenin ezberlediği bilgiler artık ona ait olur. Çünkü ezberlenen metinler talebenin hafızasında yer edinmektedir. Talebe bu metinleri yeri geldikçe kullanır. Ezberlenmeyen bilgiler ise çabuk kaybolur. Ezber yönteminin kullanılmasıyla eğitim ve öğretim pratik bir hal kazanır. Ezber yöntemini yaygın olarak kullanan talebelerin yanı sıra bazı müderrisler de bilgilerini korumak ve yeni bilgiler elde etmek için bu yönetime başvurmaktadır.⁷²

1.2.5.6. Yakın Mekân Yöntemi

Medreselerde ders okunurken talebe hocasından uzak durmaz. Hoca ile talebe arasındaki mesafe genelde bir metreyi aşmayacak şekilde ayarlanır. Birebir öğretme yönteminde de değindiğimiz gibi burada bazı amaçlar mülâhaza edilmektedir. Yakın mekân yöntemi sayesinde hoca ve talebeler arasında samimi bir ortam oluşur. Bu samimiyetle karşılıklı iletişimin daha iyi gerçekleşmesi ve dersin de bu yöntemle daha verimli geçmesi sağlanır. Çünkü bu yöntemde hiçbir talebenin dersi dinlememesi veya ders dışında başka bir şeyle meşgul olması gibi bir sorunla karşılaşmaz.⁷³

1.2.5.7. Tekrar Yöntemi

Medrese eğitiminde kullanılan yöntemlerden biri de dersleri tekrar etmektir. Derslerde öğretilen bilgilerin unutulmaması için belirli aralıklarla tekrarlar yapılmalıdır. Bu da iki şekilde gerçekleştirilir. İlk olarak talebe o günkü dersi aldıktan sonra kendisi dersin birkaç defa tekrarını yapar. Böylece hocasından aldığı bilgiler henüz tazeliğini

⁷⁰ Bala, 156.

⁷¹ Kazıcı, 51.

⁷² Abdullah Güneş, Hz. Ali Yatılı Erkek Kur'an Kursu Öğreticisi, Şemdinli/Hakkâri, kişisel görüşme, 17/02/2020.

⁷³ Çiçek, 84.

koruyorken zihnine iyice yerleştirir. İkinci aşamada ise bu dersi kendisinden üst seviyede olan birkaç talebeyle müzakere etmek suretiyle tekrarlayarak dersini daha da pekiştirme fırsatı bulur.⁷⁴

Hatîb el-Bağdâdî, bir âlimden “Bilgiyi yok eden şey, unutkanlık ve müzâkereyi bırakmaktır” sözünü aktarır. Bu söz tekrar yöntemi olan müzakerenin önemini vurgulamaktadır. Ebû Amr b. el-Alâ ise öğrenme yöntemlerini şu şekilde özetlemiştir: “İlmin birinci kuralı sükûnet, ikincisi iyi soru sormak, üçüncüsü iyi dinlemek, dördüncüsü iyi ezberlemek, beşincisi ise, elde edilen bilgiyi başkaları karşısında iyi savunmaktır.”⁷⁵ Bilgiyi başkalarına karşı savunmanın yolu da müzakereden geçer. Ayrıca bu sözde önceki başlıklarda zikrettiğimiz yöntemlerin gerekliliğine de işaret edilmiştir.

1.2.6. Şark Medreselerinde Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid Eğitimi

Şark medreselerinde önceki dönemlerde talebelere tecvid eğitimi verilmediği veya bu eğitime yeteri kadar zaman ayrılmadığı bilinen bir gerçektir. Bazı ferdi gayretlerin dışında bölgedeki medreselerin genel tavrı böyle olmuştur.⁷⁶ Bu durumun sebebi de bölgede önceki yıllarda yeteri kadar kurra ve hafız hocaların bulunmayışı olabilir. Ancak bu eksikliğin farkına son yıllarda varılmış ve bu durumu telafi etmek için ciddi çabalar sarfedilmeye başlanmıştır. Hafızlık eğitimin bölgede ve bölgedeki medreselerde yaygınlaşmaya başlaması da Kur'an-ı Kerîm ve tecvid eğitiminin daha kaliteli verilmesini sağlamıştır. Bu eğitimler genellikle tashih-i hurûf eğitimi almış veya hafız olan hocalar tarafından verilmektedir. Medreseye başlayan bir talebe Kur'an-ı Kerîm'i tecvidli bir şekilde okumayı öğrenmeyene kadar Arapça eğitimi alamamaktadır.⁷⁷

⁷⁴ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

⁷⁵ Makdisî, 166-169.

⁷⁶ Tecvid eğitimine ciddi bir şekilde önem veren ve bunu bölgede yaymak isteyen hocalara örnek olarak Seyyid Hüseyin Becirmânî gösterilebilir. Detaylı bilgi için bk: Halil Akçay, “Seyyid Hüseyin Becirmânî: Hayatı ve İlmi Kişiliği”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2/2, 2018, 45-53. Cumhuriyet öncesi dönemde yaşamış olmasına rağmen tecvid konusuna eserler yazacak kadar önem veren bölgenin önde gelen hocalarından biri olan Molla Halil es-Si'irdî'nin tecvidle ilgili eseri hakkında detaylı bilgi için bk: M. Edip Çağmar, “Molla Halil el-İs'irdî'nin “Risâletun fi İlmi't-Tecvîd” Adlı Eseri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2, Kasım 2009, 153-161.

⁷⁷ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

1.2.7. Şark Medreselerinde Müfredat Öncesinde Okutulan Kürtçe Kitaplar

Şark medreselerinin birçoğunda Kur'an-ı Kerim eğitiminden sonra ders kitaplarına başlamadan önce talebe bazı kitaplar okumaktadır. Kimi talebeler medreseye gelmeden önce bu kitapları evde veya bulunduğu yöredeki hocalardan birinde okumuş olabilirler. Bu durumda olan talebeler normal ders müfredatını takip etmeye başlarlar.

1.2.7.1. Nubâhârâ Bıçûkân

Müellifi Şeyh Ahmed Hânî'dir. 1061/1651 yılında doğmuş, Doğu Anadolu'nun birçok yerini dolaşarak Arapça, belağat ve dinî ilimleri tahsil etmiştir. 1119/1707 yılında Doğubeyazıt'ta vefat etmiştir.⁷⁸

Nubâhârâ Bıçûkân, “küçüklerin ilkbaharı” anlamındadır. Kitap, Arapça-Kürtçe bir sözlük olup farklı şiirsel uyaklar ve ritimlerle yazılmıştır. 14 bölümden ibaret olan kitabın her bölümünün başında çeşitli veciz sözler aktarılmakta ve o bölümün hangi ritimle okunması gerektiği hakkında bilgi verilmektedir. Kitapta Kürtçe anlamlarıyla birlikte 954 Arapça kelime yer almaktadır. Müellif, seçtiği kelimelerin yaşamın ve bilginin çeşitli alanlarında kullanılan kelimelerden olmasına özen göstermiş ve hayat boyu okuyucuya yarayacak bilgileri derlemeye çalışmıştır.⁷⁹

1.2.7.2. Nehcü'l-Enâm

Molla Halil es-Si'irdî tarafından yazılmıştır. Müellif, Bitlis'in Hizan ilçesinin Süttaş köyünde 1164/1750 veya 1168/1753 tarihinde doğmuştur. Tahsil hayatından sonra Siirt'e yerleşip Fahr Medresesi'nde otuz yıla yakın bir süre tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Okuttuğu yüzlerce talebenin yanı sıra birçok eser telif eden müellif 1259/1843 yılında Siirt'te vefat etmiştir.⁸⁰

⁷⁸ M. Sait Özervarlı, “Hânî, Şeyh Ahmed”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI/31.

⁷⁹ Selman Yeşil, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, (I/453-460), Bingöl 2013, 453-454.

⁸⁰ Cüneyt Gökçe, “Molla Halil Es-Si'irdî, Hayatı, Eserleri ve Tekfir Problemine Bakışı (Nehcü'l-Enam Adlı Eseriyle Sınırlı)”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/34, Temmuz–Aralık 2015, 77-79.

Nehcü'l-Enâm, manzum bir kitap olup akaid ve ilmihal konularını içermektedir. Kitap 271 beyitten ibaret olup 22 bölüme ayrılmıştır. Kitapta farz-ı aynlar, ilahî sıfatlar, melekler, nübüvvet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şemai, miraç, rü'yetullah, peygamberlerin sayısı, imâmet, irade, kıyamet alametleri, kabir ve daha sonra adâba dair bazı konular yer almaktadır.⁸¹

1.2.8. Şark Medreselerinde İcâzet Geleneği

İcâzet kavramı, ج - و - ج kökünün “ifâl” bâbından olup sözlük anlamı izin vermek, onaylamak, ruhsat vermek, bir şeyi geçerli ve makul saymaktır.⁸² İbn Fâris, icâzetin ‘su akıtma’ anlamından yola çıkılarak ‘bir âlimin bilgilerini talebelerine aktarması’ anlamında terimleştirdiğini ifade eder.⁸³ İcâzetin önemi, icâzet alan kişinin elde etmiş olduğu bilgilerin sağlam ve güvenilir bir kaynaktan geldiğini ve o kişinin ehliyet sahibi olduğunu bildirmesinden kaynaklanır. İcâzet, bu bilgilerin ibtidaî ve kulaktan duyma değil, belli bir disiplin içerisinde ve sağlam ilkelere dayanarak elde edildiğini gösterir. Bu sebeple İslam ilim geleneğinde icâzete çok önem verilmiştir.⁸⁴ İcâzetin temel unsurları; icâzet veren müderris (mücîz), icâzet alan talebe (mücâz), icâzete konu olan kitap, kitaplar veya ilimler (mücâzun bih) ve bu icâzetin sözlü veya yazılı olarak ifade edilmesidir.⁸⁵

İslam dünyasının bu köklü geleneği Şark medreselerinde de devam ettirilmektedir. Bu medreselerde okuyan bir talebe medrese müfredatında yer alan ders kitaplarını tamamladığı zaman icâzet almaya hak kazanmış olur. Bu aşamadan sonraki ilk icâzet merasiminde o talebeye icâzet verilir. Medreselerde genellikle yılda bir defa icâzet merasimi düzenlenir. Ancak bazı medreselerde icâzet alacak adayların sayısına göre bu durum değişmekte, daha uzun süreli aralıklarla icâzet verilebilmektedir. İcâzet merasimlerine bölgenin tanınmış âlimleri, hocalar, müftüler, icâzet alacak adayların aileleri ve halk davet edilir. Genel olarak icâzet merasimi Kur’ân-ı Kerîm tilâvetiyle başlar. Müderrislerden biri, il-ilçe müftüsü ve icâzet alan mücâzlar adına bir mücâz

⁸¹ Gökçe, 87-88.

⁸² Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut 1990, V/326

⁸³ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşimî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1985, II/25.

⁸⁴ Atay, 101.

⁸⁵ Pakalın, II/19-20.

konuşma yaparlar. Dua ve icâzet silsilesinin okunmasıyla merasim sona erer ve sonrasında mücâzlara icâzet belgeleri ve hediyeleri verilir.⁸⁶

1.2.9. Şark Medreselerinde Günlük Hayat

1.2.9.1. Namaz

Medreselerde talebeler vakit namazlarını toplu bir şekilde kılarlar. Genellikle her medresede bir cami veya mescit bulunur. Namazlardan önce medresenin iç düzeninden sorumlu olan mir, talebeleri namaz vaktinin gelişi hakkında bilgilendirir. Ezanın okunmasıyla birlikte talebeler camiye veya mescide geçerler. Namazdan önceki sünnetleri eda edip hocalardan birinin imamlığında farzı kılarlar. Namazdan sonra yapılan tesbihatı dinlerler. Tesbihatlardan sonra varsa vakit namazının sünnetlerini mutlaka kılarlar. Şark medreselerinin genelinde öğlen ve akşam vakitlerinden hemen sonra talebeler yemeğe inerler. İkinci ve yatsı vakitlerinden sonra ise kaldıkları yerden eğitimlerine devam ederler.⁸⁷

1.2.9.2. Kur'ân-ı Kerîm (Mukabele)

Şark medreselerinin birçoğunda sabah namazından sonra güneşin doğuşuna kadar devam eden Kur'ân-ı Kerîm mukabelesi yapılır. Bu mukabele uygulamasında her gün hafızlar tarafından bir cüz kur'ân-ı Kerîm okunur. Böylece ayda bir hatim tamamlanmış olur. Talebeler görevli mir gözetiminde mukabeleyi takip ederler. Mukabele bittiği zaman artık güneş doğmuş olur. Talebeler bu sırada kahvaltıya inmeden önce kuşluk sünnetini kılarlar. Bazı medreselerde mukabeleden sonra talebeler kahvaltıya inmeden zihinlerinin berrak olduğu bu vakitte yaklaşık yarım saat kadar bir süre metin ezberlerini tekrar ederler.⁸⁸

⁸⁶ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

⁸⁷ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020.

⁸⁸ Yıldırım, kişisel görüşme, 05/02/2020.

1.2.9.3. Mevlid Merasimi

Mevlid, Arap edebiyatında Hz. Peygamber'i (s.a.v.) övmek için yazılan şiirleri ifade ettiği gibi O'nun doğumunu, hayatını, isim ve sıfatlarını, şemâilini, faziletlerini, mucizelerini ve yaptığı gazveleri konu edinen sîret türü eserler için de kullanılmaktadır.⁸⁹ Bu tür eserlerin yazılması ve okunması İslam âleminde bir gelenek olarak uygulanmıştır.

Şark medreselerinin köklü geleneklerinden bir tanesi olarak her Perşembe günü mevlid okunmaktadır. Genellikle medreselerde mevlid merasimi şu şekilde uygulanır: Merasim bir hafız tarafından yapılan aşr-ı şerif tilavetiyle başlar. Devamında bölge halkının âşına olduğu Kürtçe veya Arapça mevlidlerden biri okunur. Mevlid merasimine tüm müderrisler ve talebeler katılır. Her hafta ayrı ayrı talebeler tarafından okunan mevlide dinleyiciler de Peygamber Efendimiz'e (s.a.v) salavat-ı şerifeler getirerek eşlik ederler. Bazı medreselerde mevlid okunduktan sonra bir talebe tarafından Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (v. 695/1296 [?]) Hz. Peygamber (s.a.v.) için yazmış olduğu *Kasîdetü'l-Bürde*'den⁹⁰ bazı bölümler okunur. Mevlid merasimi hocalardan biri tarafından yapılan dua ile sona erer. Mevlid programı bittikten sonra talebelere ve hazır olan misafirlere meyve ve tatlı ikram edilir. Bu ikram sırasında isteyen talebeler tarafından çeşitli ilahiler söylenir. Bu şekilde merasim tamamlanmış olur.⁹¹

1.2.9.4. Cuma Tatili

Şark medreselerinin köklü geleneklerinden bir tanesi de Cuma tatilidir. Bu medreselerde talebeler, Perşembe günü akşam namazından sonra tatile girerler.⁹² Tatil, Cuma gecesi akşam ezanıyla sona erer. Perşembe gecesi yatsı namazı cemaatle

⁸⁹ İsmail Durmuş, "Mevlid", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX/480.

⁹⁰ Mısırlı sûfi ve şair Bûsîrî tarafından yazılan bu kasidenin asıl adı *el-Kevakibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-berîyye*'dir. Şairinin tutulduğu hastalıktan şifa bulmasına vesile olduğu için *Kasîdetü'l-Bürde* ismiyle meşhur olmuştur. On bölümden ibaret olan bu kaside eski nüshalarda 160 beyit iken bazı nüshalarda 165 beyte kadar çıkmaktadır. İslam dünyasının hemen her bölgesinde büyük bir ilgiye mazhar olan kaside, mübarek gün ve gecelerde, sünnet, düğün ve bayram merasimlerinde okunmaya devam etmiştir. İslam dünyasının en çok okunan ve hakkında en çok şerh, hâşiye, tahmîs, tesdîs ve nazire yazılan kasidelerden biridir. Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV/568-569.

⁹¹ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020.

⁹² Bazı medreselerde tatil, Perşembe günü ikindi namazından sonra başlar.

kılındıktan sonra talebeler mevlid-i şerifi dinlemek için toplanırlar.⁹³ Perşembe akşamları isteyen talebeler normal günlere nisbeten biraz daha geç yatabilmektedir. Bu vakti kimi sohbet ederek, kimi uygun oyunlar oynayarak, kimi de kitap okuyarak değerlendirmektedir.⁹⁴ Ancak mirin belirlediği saatte tüm talebeler yatakhane hazır bulunmalıdır. Medreselerde Perşembe gecesi banyolar açılır ve Cuma günü akşama kadar açık kalır. Tatil sürecinde talebeler şahsî temizlik ve diğer ihtiyaçlarını giderirler.⁹⁵

1.2.10. Şark Medreselerinin Düzeninden Sorumlu Görevliler

1.2.10.1. Mîr

Mir kavramı, Arapça ‘emir’ kelimesinin Kürtçede kullanılan şeklidir. Medreselerde üst kitapları okuyan talebeler arasından seçilen ve medresenin iç düzeninden sorumlu olan kişidir.⁹⁶ Şark medreselerinde medresenin kapasitesine göre bazen biri mir diğeri yardımcı olmak üzere iki kişi bazen de tek bir mir bu görevi yürütür. Bazı medreselerde mirlik süresi bir haftayla sınırlandırılmışken bazılarında süre sınırı olmayıp medrese yöneticisinin takdirine bağlıdır. Mirlerin genel anlamda görevleri medresedeki tahsilin yanında düzeni sağlamaktır. Mirler, talebeleri tahsil için teşvik ederler. Bir talebenin herhangi bir sorunu olduğunda talebe sorununu mirlerle paylaşır. Mirler imkân dâhilinde sorunları çözmeye çalışırlar. Eğer miri aşan bir durum söz konusu olursa müderris hocalardan biri ile danışılır. Nihai olarak sorunlar çözüme kavuşturulur.⁹⁷

Mirlerin başlıca görevleri şunlardır:

1. Tahsil: Mirlerin en önemli görevleri arasında yer alır. Mirler belli aralıklarla medreseyi bazen yardımcısıyla beraber bazen tek başlarına dolaşırlar. Ders çalışmayanları, boş duranları uyarırlar.

⁹³ Yine bazı medreselerde mevlid, farklı zamanlarda okunur.

⁹⁴ Ekmez, kişisel görüşme, 07/02/2020.

⁹⁵ Güneş, kişisel görüşme, 17/02/2020.

⁹⁶ Çiçek, 45.

⁹⁷ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

2. Cemaatle namaz: Talebelerin namazlarını camide cemaatle kılmalarına azami derecede dikkat ederler. Namaz vakitlerinden 5-10 dakika önce yardımcılarıyla beraber talebeleri yavaş yavaş namaza hazırlanmaları hususunda uyarırlar.

3. Mukabele takibi: Sabah namazından sonra okunan mukabeleye tüm talebelerin katılımlarını sağlarlar.

4. Yemek: Sabah, öğlen ve akşam yemeklerinin, vakitlerinde yenmesini ve yemek esnasında sükûneti sağlarlar. Duyurulması gereken bir husus varsa yemek vakitlerinde talebelere iletirler.⁹⁸

5. İzin: Talebeler hafta içi ihtiyaç durumunda dışarıya çıkmak isterlerse evvela yetkili müderris hocadan izin belgesi alıp, sonra mire haber verirler. Mirler, talebelerin dışarıya çıkış ve medreseye vaktinde girişlerini kontrol ederler.

6. Genel temizlik: Hafta içi özel sorumluların dışında yatakhane temizliğinden ve medresenin genel temizliğinden sorumludurlar. Temizlik kontrolünü yaptıktan sonra gerekli yönlendirmeleri yaparlar. Müderris hocalar medreseye gelinceye kadar genel anlamda temizlik bitmiş olur. Hafta sonu Cuma günü temizliğine kahvaltıdan sonra başlanır ve Cuma namazına kadar bitirilir. Bu temizliğin kontrolünü de mirler yaparlar.

7. Banyo: Banyolar, bazı medreselerde Perşembe günü yatsıdan sonra açılır, Cuma günü akşamına kadar açık kalırken bazılarında da sürekli açık olabilmekte ve ihtiyaç halinde izin alınarak kullanılabilir. Mirler, banyo görevlisiyle beraber banyoların vaktinde açılmasını ve zamanında kapatılmasını takip ederler.

8. Yatırma: Yatış vaktinde talebeleri yatırmada harislere yardımcı olurlar.

9. Yoklama: Perşembe ve Cuma günleri özellikle yoklama yaparlar.

10. Rapor: Mirler her hafta dosyalamak üzere haftalık tahsil ve talebe ile ilgili raporları mirlerden sorumlu hocaya teslim ederler. Teslim edilen raporlar dâhilinde medrese nizamı ile ilgili yapılması gereken uyarılar yapılır. Bu talebelere ilgili hocalar tarafından nasihatler yapılır ve gerekli görüldüğü takdirde talebelerin aileleriyle irtibata geçilir.⁹⁹

⁹⁸ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020.

⁹⁹ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

1.2.10.2. Danışmacı

Şark medreselerinin girişinde genellikle bir danışma odası yer alır. Medreselerin birçoğunda danışma görevlileri sırasıyla iki büyük talebeden seçilir. Bunlar beraber bir hafta boyunca bu görevi yürütürler. Talebelerin giriş çıkışlarını kontrol edip danışma defterine kaydederler.¹⁰⁰

Danışmacıların görevleri şunlardır:

1. Talebelerin dışarı çıkışlarına izin kartı gösterme koşuluyla müsaade etmek.
2. Hafta sonu temiz bir şekilde danışma görevini yeni görevliye teslim etmek.
3. Demirbaş malzemeleri eksiksiz ve sağlam olarak teslim etmek. Herhangi bir tahribat görevli danışmacıdan sorulur. Danışmada bulunan araç gereçler haftanın danışma görevlisinin zimmetindedir.
4. Ders saatleri dışında gelen telefonları cevaplamak. Gelen telefonun kimden olduğunu öğrendikten sonra telefonu müderris veya talebelere bağlamak.
5. Medreseden çıkan talebelerin kimden izin aldığını ve nereye gideceğini çıkış defterine kaydetmek.
6. Her sabah danışma odasının genel temizliğini yapmak.
7. Medreseyi dolaşmak isteyen bir misafir olursa medrese yöneticisine ya da yetkili hocalardan birine haber vermek.
8. Düzgün ve dengeli anonslar yapmak.¹⁰¹

1.2.10.3. Dorçu

Medreselerin köklü geleneklerinden bir tanesi de dorçuluktur. Dorçu teriminin nereden geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte “sıra” anlamındaki “devir” kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Bu görev talebeler tarafından sırayla yerine getirildiği için bu isim kullanılmaktadır.¹⁰² Dorçu, aşçılara yemekhanede yardım etmek üzere masalara yemeği dağıtan, eksikleri gidermeğe çalışan, yemek masalarının

¹⁰⁰ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020.

¹⁰¹ Güneş, kişisel görüşme, 17/02/2020.

¹⁰² Çiçek, 45.

kurulmasını ve yemekhane temizliğini sağlayan görevlidir. Bu görevi günlük olarak biri asıl diğer yardımcı olmak üzere iki talebe yerine getirir. Yardımcı dorğunun kendi sırası geldiği zaman da arkadaşı ona yardım eder. Aşçının olmadığı medreselerde yemek yapma görevi de dorçulara aittir.¹⁰³

1.2.10.4. Haris

Şark medreselerinin genelinde gündüz sorumlu olan mirler, yatma vaktinin girmesiyle sorumluluğu harislere devrederler. Gündüzleri medresenin genel sorumluluğu nasıl mire ait ise bu sorumluluk geceleri harislere ait olur. Bu görev için ileri seviye kitap okuyan, yaşı büyük, olgun ve kabiliyeti talebelerden her gün için iki kişi seçilir. Genel anlamda sorumlulukları, yatma vaktinin girmesiyle talebelerin sessiz bir şekilde yatakhaneye geçmelerini sağlamaktır. Geceleyin her iki haris beraber yatakhaneleri dolaşıp üstü açılan talebelerin üstünü örterler. Rahatsızlanan herhangi bir talebe olursa ona yardımcı olurlar. En önemlisi sabah namazının vaktinin girmesiyle talebeleri uyandırmaya başlarlar. Gece boyunca medreseyi kontrol ederler. Mirler uyanınca talebeleri uyandırmada harislere yardımcı olup, talebeleri namazlarını cemaatle kılmaları için camiye yönlendirirler. Gece herhangi bir olumsuzluk söz konusu olmuşsa haftanın mirine rapor ederler. Ondan sonra harisler istirahate çekilir. Harisler öğlen namazına kadar yatarlar.¹⁰⁴

1.2.11. Şark Medreselerindeki Çeşitli Eğitim ve Yaşam Alanları

1.2.11.1. Kütüphane

Şark medreselerinin bir kısmında kütüphaneler, müderris ve talebelerin kitaplarını barındıran kitaplıklardan oluşurken bazı medreselerde de müstakil kütüphaneler bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde genellikle tefsir, hadis, fıkıh, usûl, tarih, siyer ve gramer alanlarında çeşitli kaynak eserler bulunur. Kütüphaneler sessiz bir ortamda araştırmasını yapmak isteyenler için ideal bir mekândır. İsteyen talebeler kütüphanede ihtiyaç duydukları konularda araştırmalarını yapabilirler. Ya da kütüphane

¹⁰³ Ekmez, kişisel görüşme, 07/02/2020.

¹⁰⁴ Güneş, kişisel görüşme, 17/02/2020.

sorumlusundan izin almak kaydıyla ilgili kitapları alarak kütüphane dışında araştırmalarını yapabilirler. Bu durumda kütüphane sorumlusu, alınan kitabı kimin aldığını not eder. Araştırmalarını yapan talebeler, aldıkları kitapları kütüphane sorumlusuna iade ederler.¹⁰⁵

Kütüphanelerde genel olarak uyulması gereken kuralları şunlardır:

1. Kütüphane sorumlusunun izni alınmadıkça kütüphanenin dışına herhangi bir kitap çıkartılmamalıdır.
2. Kütüphanede sesli çalışılmamalı ve başkalarını rahatsız edecek şekilde konuşulmamalıdır.
3. Kütüphanede kitap araştırmaları dışında herhangi bir şeyle uğraşılmalıdır.
4. Raflardan kitap alınırken veya bırakılırken dikkatli hareket edilmeli, kitaplara ve kitaplığa zarar verilmemelidir.
5. Kütüphanede başkalarını rahatsız edecek şekilde oturulmamalıdır.
6. Kitapları kullanırken onlara herhangi bir zarar vermemek için azami derecede dikkat edilmelidir.
7. Kütüphane temizliğine dikkat edilmelidir.
8. Kitaplar üzerine herhangi bir işaret bırakılmamalı ve kitaplara yazı yazılmamalıdır.
9. Çalışma masaları yerinden oynatılmamalıdır.
10. Kütüphane kurallarına riayet etmeyen talebeler, kütüphaneden sorumlu olan hocaya bildirilmelidir.¹⁰⁶

1.2.11.2. Yemekhane

Şark medreselerinde genel itibariyle talebeler, günlük kahvaltı, öğlen ve akşam olmak üzere üç öğün yemek yerler. Mirler yemekhanede sükûneti sağlayıp talebelere iletilmesi gereken bir durum varsa yemekhanede iletirler.

¹⁰⁵ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

¹⁰⁶ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

Yemekhanede uyulması gereken yemekhane kuralları ve yemek adabı şunlardır:

1. Tüm talebeler, yemekhaneye yemek zamanında ve beraber gitmeli, yemek vakitleri dışında yemekhane görevlileri hariç kimse yemekhanede bulunmamalıdır.
2. Yemekhaneye sükûnet içerisinde geçilmelidir.
3. Talebeler yemekhanede sesli konuşmamalı ve mir konuşma yapıyorsa miri dinlemelidirler.
4. Yemekten önce ve sonra eller yıkanmalıdır.
5. Yemeğe besmele ile başlanmalıdır.
6. Yemekler toplu yenildiğinden diğer talebelerin yemek zevkini hesaba katmadan yemeğe kendi isteğine göre tuz, baharat vs. yemeğe katılmamalıdır.
7. Yemek yerken arkadaşını rahatsız edecek davranışlardan kaçınılmalıdır.
8. Yemek yerken acele davranılmamalı, lokmalar iyi çiğnenmeli, birinci lokma yutulmadan ikinci lokma hazırlanmamalıdır.
9. Yemek yerken herkes kendi önünden yemeli, başkasının önünden veya tabağın ortasından yememelidir.
11. Hiç kimse kimsenin lokmasına bakmamalı ve bu konuda konuşmamalıdır.
12. Masaya düşen ekmek veya yemek kırıntıları bırakılmamalıdır.
13. Uzanarak veya yaslanarak yemek yenilmemelidir.
14. Yemek yerken mümkünse sağ ayağı kaldırıp sol ayağı uzatacak şekilde oturulmalıdır.
15. Ayakta su içilmemelidir. Su, üç yudumda ve yavaş yavaş içilmelidir. Her yudumda besmele getirilmeli ve sonunda hamd edilmelidir.
16. Herkes yemekten sonra okunacak duaya iştirak etmeli, yemekten sonra Allah'a hamd etmelidir.
17. Yemekhane dorçuluğu ileri seviye kitaptan aşağıya doğru ders sırasına göre yapılmalıdır.

18. Yemekhane dorçuları yemekhanede kullanılan malzemeleri eksiksiz olarak kendilerinden sonraki dorçalara teslim etmelidir.¹⁰⁷

1.2.11.3. Yatakhane

Şark medreselerinin genelinde -Cuma günleri hariç- sabah namazından sonra yatakhaneler kapatılır. Gün içinde acil bir ihtiyaç olmadıkça açılmaz. Cuma günleri talebeler sabah namazından sonra yatabilirler. Belli aralıklarla yatak çarşafı, nevresimler ve kılıflar yıkanır. Yatakhane sorumluları, yatakhane temizlik ve düzenini günlük olarak kontrol ederler. Olumsuz bir durum varsa görevli hocaya bildirirler.¹⁰⁸

Yatakhane uyulması gereken kurallar genel olarak şu şekildedir:

1. Her talebe sabahleyin namaza geçmeden önce yatağını güzel bir şekilde düzeltmelidir. Cuma günleri kahvaltıya geçerken yataklar düzeltilir.
2. Gün içinde acil bir durum olmadıkça yatakhane kullanılmamalıdır.
3. Talebelerin sabah namazını yatakhane kılmaları yasaktır. Namaz, cami veya mescitte cemaatle kılınmalıdır.
4. Yatakhane sorumlusunun haberi veya izni olmadan başka birinin yerinde veya herhangi boş bir ranzada yatılmamalıdır.
5. Yatakhane yatakların ve kaloriferlerin arasına, koridor önlerine, dolap üstlerine, ranza altlarına herhangi bir malzeme bırakılmamalıdır.
6. Yatakhane yemek yenmemeli, tıraş olunmamalıdır.
7. Tüm talebelerin ranzalarında kendilerine ait ranza kimlik kartı bulunmalıdır.
8. Yatakhane odalarında oda arkadaşlarının rahatsız olmamaları için şahsî ve rahatsız edici alarmlı saatler kullanılmamalıdır. İhtiyaç halinde yatmadan önce gerekli saatte uyandırması için gece nöbetçisine haber verilmelidir.¹⁰⁹

9. Talebeler yatış saatinden sonra yatakhane sohbet etmemeli, arkadaşlarını rahatsız etmemelidirler. Yatakhane herhangi bir sebeple geç gelen bir talebe, yatan

¹⁰⁷ Murat Dayan, Hz. Ali Yatılı Erkek Kur'an Kursu Öğreticisi, Şemdinli/Hakkâri, kişisel görüşme, 18/02/2020.

¹⁰⁸ Yıldırım, kişisel görüşme, 05/02/2020.

¹⁰⁹ Dayan, kişisel görüşme, 18/02/2020.

arkadaşlarını rahatsız etmemeye azami derecede dikkat etmelidir. Rahatsızlık söz konusu olursa oda başkanı güzel bir şekilde uyarmalıdır.

10. Sabah namazından sonra hiçbir şekilde gece nöbetçileri dışında yatakhane kimsenin istirahat etmesine müsaade edilmemelidir.

11. İzinde olan arkadaşların veya sahibi olmayan ranzaların düzeninden, yatak düzeninden, yıkama haftasında bu yatakların çarşaflarının çamaşırhaneye teslimi ve alımından oda başkanları sorumludur.

12. Yatakhane temizliğinden oda başkanları sorumludur.

13. Hiçbir talebe kendisine ait olmayan yorgan, battaniye, nevresim ve çarşaf gibi malzemeleri kullanmamalıdır. Malzemesi eksik olan talebelerin sorumluya başvurması gerekmektedir.

14. Tüm talebeler kendi yatak, dolap temizlik ve düzeninden sorumludurlar.

15. Talebeler günlük elbiseyle, askılı atletle, şort vs. ile yatmamalıdır. Herkes kendisine ait gecelikle yatmalıdır.

16. Gece nöbetçileri, talebeleri sabah namazına kaldırırken onları güzel bir üslupla uyandırmalıdır.

17. Yatakhane dolaplarına havlu, sabun, şampuan ve gecelik elbiseler dışında bir şey bırakılmamalıdır. Diğer eşyalar çatı dolaplarında bulundurulmalıdır.

18. Talebeler yat saatinden sonra kısa bir süre içinde yataklarına geçmeli ve odanın ışıklarını söndürmelidirler.

19. Yat saatinden sonra genel sorumluluk gece nöbetçilerine aittir. Tüm talebelerin onlara itaat etmesi gereklidir.¹¹⁰

1.2.11.4. Revir

Şark medreselerinde genelde birer revir bulunur. Revirde yaralanmalarda ilk müdahale için gerekli olan ilaçlar, ağrı kesici vs. ilaçlar bulunur. Revirde hasta olan

¹¹⁰ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020; Yıldırım, kişisel görüşme, 05/02/2020.

talebeler bir-iki gün dinlenir. İhtiyaç anında talebeler hastaneye yönlendirilir. Gerek duyulduğu zaman uzun süreli tedavilerde talebe eve gönderilir.

Revirde uyulması gereken kurallar şunlardır:

1. Revirde hasta olan talebeler dışında kimse kalmamalıdır.
2. Hasta olan talebeler mutlaka revirden sorumlu müderris hocaya haber vermeli, ardından haftanın mirine haber verip revire geçmelidir.
3. Sorumlu hoca bulunmadığı takdirde revir izni mir tarafından verilmelidir.
4. Hasta ziyareti genelde yemeklerden sonra ihtiyaç anında mir denetiminde olup kısa sürmelidir.
5. Hastalar kendileri için belirlenen ranzalarda istirahat etmelidir.
6. Kendileri için belirlenen yatak düzeni ve temizliği orda istirahat eden talebeye aittir.
7. Hasta iyileştikten sonra kullanmış olduğu yatağı düzeltip öyle çıkmalıdır.
8. Revir sorumlusunun haberi olmadan revire yiyecek ve içecek götürülmemelidir.
9. Revir sorumlusunun haberi olmadan revirdeki ilaçlar alınmamalı ve kullanılmamalıdır.
10. Revir izin kartı olmayan talebeler izinsiz sayılır.¹¹¹

1.2.11.5. Çatı

Şark medreselerinin genellikle üst katlarında birer çatı bölümü bulunur. Talebelerin çantaları çatı bölümünde kendilerine tahsis edilen dolaplara yerleştirilir. Çatının belli bir düzen içerisinde olmasına dikkat edilir. Çatının düzen ve kontrolü mirlere ve çatı görevlilerine aittir.¹¹²

Çatı talimatı şu şekildedir:

1. Çatıya hafta içi mirden habersiz çıkılmamalıdır. Gerekli görüldüğü takdirde izin kâğıdı alınması gerekir.

¹¹¹ Yıldırım, kişisel görüşme, 05/02/2020.

¹¹² Dayan, kişisel görüşme, 18/02/2020.

2. Talebeler çatıda işlerini görürken yerleri kirletmemeli ve çatıyı temiz bırakmalıdır.

3. Talebeler çantalarını kendilerine tahsis edilen yerlere düzenli bir şekilde bırakmalıdır.

4. Yerde düzensiz olan çantaların sahipleri tespit edilip uyarılmalıdır.

5. Herkesin dolabı kilitli olmalıdır.

6. Dolapların üstünde görüntü kirliliğine sebep olacak herhangi bir şey olmamalıdır.

7. Çatı anahtarı görevli dışında başka birilerine verilmemelidir.

8. Talebeler çatı görevlisinin haberi olmadan farklı bir dolabı kullanmamalıdır.

10. Çatı temizliği her hafta düzenli bir şekilde çatı görevlileri tarafından yapılmalı ve mir tarafından kontrol edilmelidir. Çatı temizliği esnasında çatıda görevliler dışında kimse olmamalıdır.¹¹³

1.2.12. Şark Medreselerinde Edep ve Ahlâk

Şark medreselerinin düzenini sağlayan genel edep ve ahlâk kuralları vardır. Her bir talebe bu kurallara olabildiğince riayet etmelidir. Biz burada öne çıkan ahlâk kurallarını maddeler halinde aktaracağız:

1. Talebe Kur'an-ı Kerim ve ilim talebesi olduğunu bilmeli ve bu şuurda olup ona göre hareket etmelidir.

2. Talebe mir ve yardımcısına itaatkâr olmalı, onlardan habersiz iş yapmamalı, sözlerinden çıkmamalı ve onlara karşı saygı ve sevgide kusur etmemelidir.

3. Talebe müderris hocaların odalarına gelişi güzel girmemeli, bir soru veya ihtiyaç halinde edeple kapıyı çalıp arzusunu belirtmelidir.

4. Büyük talebeler küçük talebelere karşı sevgi ve şefkatle, küçük talebeler de büyüklere karşı saygı ile muamelede bulunmalıdır.

¹¹³ Benek, kişisel görüşme, 03/02/2020.

5. Medreseye ait malzemelerin kul ve kamu hakkı olduğu düşüncesiyle tüm talebelerin ortak malı olduğu bilinmeli, malzemelere zarar verilmemeli, ihtiyaç halinde bu malzemelerle iş görüldükten sonra bunlar düzgün bir şekilde yerine konulmalıdır.

6. Talebe beden, tırnak, elbise temizliğine, saç, bıyık, sakal düzenine dikkat etmelidir. Uygun olmayan şekilde saç ve sakal tıraşı olmamalıdır. Bıyığını ve saçını jilete vurmamalı ve saçını uzatmamalıdır. Uygun olmayan kılık kıyafetler giyilmemelidir.

7. Talebeler vakit namazlarını cemaatle kılmalı, her namaz vaktindeki sünnetlerini kılmalı ve namaz tesbihatlarını dinlemelidir.

8. Talebeler camide namaz vakitlerinde lüzumsuz konuşmalar yapmamalı, ibadet yeri olduğu için ibadet ve zikir ile meşgul olmalıdır.

9. Talebeler yat vaktinde yatağında olmalıdır. Harisler (gece nöbetçileri) hariç ortalıkta kimse dolaşmamalıdır. Talebeler sabah namazına uyandırıldıklarında gece nöbetçilerine zorluk çıkartmamalıdır.

10. Talebeler medresede elektronik malzeme, jilet, bıçak gibi kesici ve zarar verici araç ve gereçleri bulundurmamalıdır.

11. Talebeler yetkili hoca veya mirden izin almadan kesinlikle dışarı çıkmamalıdır.

12. Talebeler dışarı çıkarken giyim kuşamlarına dikkat etmelidir.

13. Genel temizlikler belirtilen vakitlerde yapılır. Temizlik bitimine kadar her görevli temizliğe katılmalı, el birliği ile temizlik yapılmalıdır.

14. Talebeler medresede hiçbir surette yüksek sesle bağırmamalı ve koşmamalıdır.

15. Talebelerin medrese içerisinde veya dışında sigara içmeleri kesinlikle yasaktır.

16. Medresenin herhangi bir yerinde görevli olan talebeler, görev saatleri dışında görev yerlerinde bulunmamalıdır.

17. Her talebe başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere okuduğu kitaplara saygı göstermelidir. Kitap üzerine uygun olmayan yazı veya şekiller yazıp çizmemelidir.

Özellikle namaz vakitlerinde ve hafta sonlarında kitaplarını kendisine ait kitaplığa bırakmalıdır.

18. Telefon görüşmesi yapmak isteyen talebeler, hafta sonları belirtilen vakitlerde görüşmelerini yapmalıdır.

Her talebe bu kurallara titizlikle uymalıdır. Uymadığı takdirde medrese genelinde belirtilen bazı cezaî işlemlere tabi tutulacağını ve bazı haklardan mahrum bırakılacağını bilmelidir.¹¹⁴

¹¹⁴ Yıldırım, kişisel görüşme, 05/02/2020; Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020; Dayan, kişisel görüşme, 18/02/2020.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞARK MEDRESELERİ DERS MÜFREDATI

2.1. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN İLİMLER

Şark medreselerinin ders müfredatında yer alan kitapları zikretmeden önce bu kitapların ilgili oldukları alanlar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Burada hakkında bilgi vereceğimiz ilimler, müfredatta ağırlıklı olarak yer alan gramer kitaplarının ait olduğu sarf, nahiv, mantık, vaz', istiare, münazara ve meânî ilimleridir.

2.1.1. Sarf

Kelimelerin binalarını, kelimelere âriz olan asalet, ziyade, hazf, sıhhat, i'lâl, idğam, imâle gibi halleri ve kelime sonlarının durumlarını bilmeyi sağlayan ilimdir.¹¹⁵ Sarf ilmini müstakil olarak ilk defa tedvin eden kişi Ebû Osman Bekir b. Habib el-Mâzinî'dir (v. 249/863).¹¹⁶ Bu ilimde mebnî isimler, camid fiiller ve harflerin yanı sıra çekimli bir fiil kökünden türeyen fiillerle isimler çerçevesinde mücerred ve mezîd kalıplar ele alınmaktadır. Fiiller, mücerred ve mezîd diye iki kategoriye ayrılmaktadır. Üçlü mücerred ve mezîdlerle dörtlü mücerred ve mezîdler, asıl harfleri içinde illet harfi (vav, yâ, elif) olup olmamasına göre yedi ayrı kategoride incelenmektedir. Ayrıca bunların her birine ait mâzi, muzâri, emir ve nehiy kiplerinin malum ve meçhule göre çekimleri ele alınmaktadır. Kendisinde illetli harf/harfler bulunan fiillerin farklı kalıplarında yapılan harf ve hareke değişikliği ile ilgili kurallar açıklanmaktadır. Bunların yanı sıra fiil kalıplarına ait isimler olan masdar çeşitleri, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübalağa sigaları, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tafdîl, ism-i mensub ve ism-i musaggar, isimlerde tezkir- te'nis, ifrad-tesniye-cem'

¹¹⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed et-Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I/24.

¹¹⁶ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âtî'l-'Ulûm*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I/128.

gibi durumlar da sarf ilminin konuları arasında yer almaktadır.¹¹⁷

Sarf ilmine dair yazılan müstakil kitapların yanı sıra sarf konularının nahiv kitaplarında yer alması da yaygın bir durumdur. Nitekim Sîbeveyhi (v. 180/796) gibi kadim dil âlimleri ve Radıyyüddin el-Esterabadî (v. 688/1289) sarfı nahvin bir parçası saymışlardır. Nahiv ilminin doğuşundan itibaren sarf konularının da bu ilmin konuları arasında incelendiği görülmektedir. Günümüze ulaşmış ilk gramer kitabı olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının ikinci yarısının çoğu sarf konularına ayrılmıştır. Bu metot daha sonra yazılmış olan Müberred'in (v. 286/900) *el-Muktedab*'ı, İbnü's-Serrac'ın (v. 316/929) *el-Usûl*'ü, Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Mufasssal*'ı, Ukberî'nin (v. 616/1219) *el-Ubâb*'ı, İbn Uşfûr el-İşbîlî'nin (v. 669/1270) *el-Mukarrîb*'i, İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Elfiyye*'si gibi nahiv kitaplarında da devam ettirilmiştir. Bu kitapların son kısımlarında sarf ilminin konuları ele alınmıştır. Ebû Hayyan el-Endelüsî'nin (v. 745/1344) *İrtişâfü'd-Darab*'ında ve Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Hem'u'l-Hevâmi*' adlı eserinde de sarf ve nahiv konuları birlikte incelenmiştir.¹¹⁸

2.1.2. Nahiv

Bir manaya delalet etmek üzere vaz' edilen kelimelerin hallerini i'rab açısından ele alan ilimdir. Bu ilmin amacı, mütakellimin irade ettiği manayı ifade edecek terkipleri kullanma melekelerini kazandırmaktır.¹¹⁹ Bu ilmin kurucusu Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî el-Basrî'dir (v. 69/688). Bu zat tabiinin büyüklerindendir.¹²⁰ Çoğu rivayete göre bu ilme nahiv adının verilmesi Hz. Ali'nin bir sözüne dayanır. Hz. Ali, yabancı kelimelerin karışmasıyla Arap dilinin bozulmaya yüz tuttuğunu fark etmiş, buna çözüm olarak ta dili belli kurallar altına almak için Ebu'l-Esved'e isim, fiil ve harfin tanımının bulunduğu bir sayfayı vererek “أَنْحُ هَذَا النَّحْوُ” (bu yolda ilerle)” demiştir. O da eklemeler yapmak suretiyle bu ilmin temelini oluşturmuştur. Nahiv ismi de Hz. Ali'nin bu sözünden doğmuştur.¹²¹

¹¹⁷ Hulusi Kılıç, “Sarf” *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI/136.

¹¹⁸ Kılıç, XXXVI/136.

¹¹⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, I/138.

¹²⁰ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vû'at fî Tabakati'l-Luğaviyyine ve'n-Nuhât*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, II/67.

¹²¹ Kemaluddîn Abdurrahman b. Muhammed İbnî'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elba' fî Tabakâti'l-Udebâ*, (thk. İbrâhîm es-Semrâî), Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1985, 18.

Nahiv ilminin kapsamıyla ilgili dilciler arasında bir ittifak yoktur. Kadim dil âlimleri nahvi, geniş anlamıyla gramerin karşılığı olarak ele almışlardır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı bunun bir örneğidir. Bu eserde nahiv ve sarfin yanı sıra imâle, i'lâl, idgam gibi fonetik konular ile kıraat ve lehçe farklılıkları iç içedir. Bu anlayış daha sonra Müberred'in *el-Muktedab*'ı, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı ve İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si gibi eserlerde devam ettirilmiştir. Ebû Yakûb es-Sekkâkî (v. 626/1229) ve Muhammed b. Alî es-Sabbân (v. 1206/1792) gibi dil bilginleri ise nahvi dar çerçevede ele alarak gramerin söz dizimi (terkip) kuralları ile i'rab olgusuna has olarak görmüşlerdir. Bu görüş günümüzde de yaygındır. Bugün nahiv söz dizimi, cümle bilimi ve sentaks gibi terimlerle karşılanmakta ve dil bilgisinin söz dizimi kuralları ile i'rab olgusuna ilişkin kısmı içermektedir. Buna göre nahiv; terkip ve cümlelerin kuruluşunu, cümlenin öğeleri ve çeşitlerini, i'rab, i'rab alâmetleri, âmil ve mâmuller, mu'rab ve mebnîler gibi konuları kapsamaktadır.¹²²

2.1.3. Mantık

Fikirde hataya düşmemek için, bilinenlerden bilinmeyenlere intikal etme yollarını ve şartlarını öğreten ilimdir. Mizan ilmi diye de isimlendirilir.¹²³ Fârâbî'ye (v. 339/950) göre mantık, kişinin yanlış düşmesinin mümkün olduğu her durumda düşünme gücünü doğru tarafa sevk eden imkânları kapsayan bir sanattır. Mantık aynı zamanda akıl yoluyla istinbat edilmeye elverişli olan bilgiler konusunda kişiyi yanlış düşmekten koruyacak şeyleri öğreten bir tekniktir. Dil için nahiv ilminin görevi ne ise akıl için de mantığın görevi odur. Nahiv bilgisi, konuşmada hataya düşmenin mümkün olduğu durumlarda dili hatalardan koruduğu gibi mantık ilmi de soyut ve küllî mefhumların kavranmasında aklın hataya düşmesini engellemekte ve bu amaç için ölçüler belirlemektedir.¹²⁴

Mantıkta üzerinde durulan kavramlar önermelere, önermeler ise kıyasa bir ön hazırlıktır. Kıyastan sonra ele alınan beş sanat ise kıyasın uygulandığı alandır. Dolayısıyla mantık konuları kıyas merkez alınarak işlenmektedir. İslam mantık

¹²² İsmail Durmuş, "Nahiv", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII/301.

¹²³ Tehânevî, I/45; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, I/272.

¹²⁴ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *et-Tavtie (el-Mantık İnde'l-Fârâbî içinde)*, (thk. Refik el-Acem), Dârü'l-Maşrik, Beyrut 1985, 55-56.

âlimleri, Aristo'nun mantık külliyyatına (*Kategoriler, Önergeler, Kıyas, Burhan, Cedel, Hitabet, Şiir ve Sofistika*) giriş olarak Porphyrios'un *Îsâgûcî*'sini de ekleyerek mantığı dokuz kısımda ele almışlardır. İslam mantıkçıları, bu dokuz bölümden ilk ikisine ait konuları tasavvurât, diğer yedisine ait konuları da tasdîkât olarak adlandırmışlardır. Yazdıkları kitaplarda ise ilk dört konuya daha çok yer vermiş, bunları mantığın asıl konusu olarak görmüşlerdir. Son beş konu kıyasın uygulandığı alan olup ilmî ve pratik hayatta önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu âlimler tarafından fazla ele alınmamıştır. Medreselerde de yüzyıllar boyunca klasik mantık bu düzenle okutulmuştur.¹²⁵

2.1.4. Vaz'

Vaz', sözlükte "bir şeyi bir yere koymak" anlamına gelmektedir. Terim anlam olarak, lafzın bir manaya karşılık olarak belirlenmesidir. Vaz', lafzın belli bir manaya delâlet etmek üzere ortaya konulması olduğu için bu ilimde lafız-mana ilişkisi ve lafzın manaya nasıl delâlet ettiği önemli bir konudur. Bu ilmin gayesi farklı ilim dallarında kullanılan lafızları birbirinden ayırt etmek, özellikle de lafızların hakikî ve mecazî kullanımlarını ortaya çıkarmaktır.¹²⁶

İslam düşünce geleneğinde vaz' daha ziyade lafız-mana ilişkisi münasebetiyle dilin menşei olma bağlamında ele alınmıştır. Bu bağlamda bir anlamı göstermek ve ona karşılık olmak üzere lafzın belirlenmesine "vaz'", belirlenen lafza "mevzû'", lafzın kendisi için belirlendiği manaya da "mevzû' leh" denilmiştir. Lafız-mana ilişkisinde vaz'ı merkeze alarak yazılmış olan ilk müstakil eser Adudüddin el-Îcî'nin (v. 756/1355) *er-Risâletü'l-Vaz'îyye*'sidir.¹²⁷

2.1.5. İstiare

Sözlükte "ödünç istemek, ödünç almak" anlamına gelmekte olan istiare terim olarak "bir kelime veya terkinin, teşbihe mübalağa katmak için benzeşme ilgisiyle ve

¹²⁵ İbrahim Emiroğlu, "Mantık", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/25.

¹²⁶ Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII/576.

¹²⁷ Fazlıoğlu, "Vaz'", 577.

bir karineye dayanarak hakikî anlamı dışında kullanılması” anlamındadır.¹²⁸ Abdülkahir el-Cürcânî (v. 471/1078-79) benzeşme ilgisinden dolayı istiareyi teşbihin bir çeşidi olarak görmekte,¹²⁹ Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) ve Sekkâkî gibi âlimler ise onu mecazın bir türü saymaktadırlar. İstiare beş unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; kendisinden mana ödünç alınan (müstear minh), kendisi için mana ödünç alınan (müstear leh), ödünç alınan lafız veya terkip (müstear, istiare), her iki anlam arasındaki ilgi (benzerlik alakası), gerçek anlamı kast etmeye engel olan karinedir (karine-i mânia). İstiarenin temel unsurları ise “müstear minh ve müstear leh”tir.¹³⁰

Arap edebiyatının klasik döneminden itibaren en çok kullanılan sanatlardan biri olan istiare konusu belâgat kitaplarında genişçe yer bulmuş, ayrıca sadece istiare konusunu inceleyen müstakil eserler de yazılmıştır. Bunlar arasından Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî'nin (v. 888/1483'ten sonra) *er-Risâletü's-Semerkandiyye*'sine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. Ayrıca Ali Kuşçu (v. 879/1474), Sabbân ve Ahmed Dahlân'ın (v. 1304/1886) *el-İsti'ârât* adlı eserleri, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî'nin (v. 1098/1637) *Dürerü'l-İbârât ve Gurerü'l-İşârât fî Tahkîki Meâni'l-İsti'ârât*'ı bu konuyu müstakil olarak ele alan eserlerdendir.¹³¹

2.1.6. Münazara

Münazara, م - ن - ظ kökünün “mufâale” bâbından olup “karşılıklı bakıp beraber düşünmek” anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise “tartışmaların karşılıklı olarak hallerinden bahsedip aralarındaki konuşmaların doğru bir şekilde tertip edilmesi için gerekli kuralları anlatan ilmi” ifade etmektedir.¹³² Bu ilme “tevcih sanatı ve âdâbü'l-bahs ilmi” adı da verilmiştir.¹³³ Münazarada amaç hakkı izhar etmektir.¹³⁴ Bu yüzden münazaranın cedelden ayrı bir ilim olduğu kanaati yaygındır. Çünkü cedelde amaç hakkın izharı değil, doğru ya da yanlış olduğuna bakılmaksızın bir düşüncenin üstün

¹²⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Daru'l-Fadile, Kahire 2004, 20.

¹²⁹ Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belağa*, (thk. Mahmud Şakir), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1991, 20.

¹³⁰ İskender Pala, İsmail Durmuş, “İstiare”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII/315-316.

¹³¹ Pala, Durmuş, 316.

¹³² Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II/555.

¹³³ Muhammed b. Ebubekir el-Mar'âşî eş-Şehîr bi Saçaklızâde, *Tertîbu'l-'Ulûm*, (thk. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed), Dârü'n-Neşri'l-İslamiyye, Beyrut 1988, 141.

¹³⁴ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 195.

gelmesi veya çürütülmesidir.¹³⁵

Münazara ilmi hakkında yazılmış olan kitaplardan bazıları şunlardır: Rükneddin el-Amîdî (v. 615/1218), *el-Îrşâd fî İlmi'l-Hilâf ve'l-Cedel*; Ahmed b. Hibetullah el-Medâinî, *Ahkâmü'l-Cedel ve'l-Münâzara*; Adudüddin el-Îcî, *Âdâbü'l-Bahs ve'l-Münâzara*; Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (v. 656/1218), *el-Îzâh li-Kavânîni'l-Istilâh fî'l-Cedel ve'l-Münâzara*; Muhammed b. Eşref es-Semerkindî, *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs ve Turuki'l-Münâzara*, Seyyid Şerîf el-Cürcânî (v. 816/1413), *Usûlü'l Mantık ve'l-Münâzara*; Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561), *Âdâbü'l-Bahs ve'l-Münâzara*; Saçaklızâde (v. 1145/1732), *er-Risâletü'l-Velediyye fî Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara*.¹³⁶

2.1.7. Meânî

Meânî, “mana” kelimesinin çoğuludur. Terim olarak “kelam terkiplerinin özelliklerini araştırma, değişik makamları bilme ilmi”dir. Bu ilmin amacı, kişinin, kelimayı makamın gerektirdiği şekilde kullanmakta hataya düşmemesini sağlamaktır.¹³⁷ Meânî aslında belagat ilminin üç alt dalından biridir. Zira belâgatın sözün muktezâ-i hâle uygun olma şartlarını, sözü duruma göre kullanma ilkelerini inceleyen dalına meânî; bu vasıftaki bir sözü açıklık ve kapalılık bakımından birbirinden farklı anlatım şekilleriyle ifade etmeyi inceleyen kısmına beyân; meânî ve beyan şartlarını taşıyan bir sözü güzelleştirecek sanatları anlatan kısma da muhassinât (bedî) adı verilmiştir.¹³⁸

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i meânî ilmi konularından olan cümle tahlilleri, cümlelerdeki takdim-tehir, tarif-tenkir, hazif gibi konuları içerdiğinden Sîbeveyhi'yi bu ilmin ilk kurucusu olarak gören araştırmacılar vardır. Ancak Abdülkâhir Cürcânî meânî ilminin konularını “nazm, meâni'n-nahv, meâni'l-keâm” başlıkları altında ele aldığı *Delâ'ilü'l-Î'câz* adlı eseriyle bu ilmin asıl kurucusu kabul edilmiştir. Arap belâgatına dair ilk müstakil eser olan İbnü'l-Mu'tez'in (v. 296/908) *el-Bedî*'inde iltifât ve itirâz gibi meânî konuları incelenmiş, Ebü'l-Hasan İbn Vehb'in *el-Burhân fî Vücûhi'l-Beyân*'ında da haber, talep, hazif, iltifât, takdim-te'hir, fasıl-vasıl, kelâmın muktezâ-i hâle mutabakatı, sözün dinleyicilerin durumuna uygunluğu konuları ele

¹³⁵ Saçaklızâde, 142.

¹³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Münâzara”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/577.

¹³⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, I/185.

¹³⁸ İsmail Durmuş, “Meânî”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/204.

alınmıştır.¹³⁹

2.2. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARI

2.2.1. Emsile

Müellifi meçhul, anonim bir kitaptır. Ancak bazı şerhlerinde müellifinin Hz. Ali (r.a.) olduğu ifade edilmiştir. Bu durum, şarihlerin teberrük niyetiyle Hz. Ali'yi yazmış olmalarından kaynaklanmış olabilir.¹⁴⁰ *el-Emsile*'de نصر sülâsî fiilinin 24 isim ve fiil çekim kalıbı, fiillerin malum ve meçhul şahıs zamirlerine göre çekimleri, isimlerin tekil-tesniye-cem' çekimleri yapılır. Bu çekimlerin altında Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan açıklamalar yer alır.¹⁴¹ Bu siga ve çekimler talebeye ezberletilmektedir.

Keşfu'z-Zunûn'da adı geçmeyen bu eserin en eski şerhi Muslihuddin Mustafa b. Şaban es-Surûrî'ye aittir. Ancak Şark medreselerinde daha ziyade Ahmed b. Mustafa el-Leâlî (v. 971/1563) ve Muhammed b. Hamid el-Kefevî (v. 1174/1761) şerhleri kullanılmaktadır.¹⁴² Her iki şerh hakkında da yüksek lisans çalışması yapılmıştır. (Bahattin Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Sârûhânî el-Le'âlî ve "Şerhu'l-Emsile" Adlı Eseri (İnceleme Ve Tahkik)*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2018), (Yakup Ziyaalp, *Muhammed b. Hamîd el-Kefevî'nin Şerhu'l-Emsile'ti'l-Muhtelif Adlı Eserinin Tahkiki (Edisyon Kritik)*, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt, 2018).¹⁴³

2.2.2. Binâ

Binâ, Arapça'daki fiillerin yapım ve çekimlerini ele alan anonim bir kitaptır. Mevcut kaynaklarda yazar bilgisine ulaşılmayan bu kitabın Şerhu'l-Mufasssal'a yapılan bir atfından dolayı 538/1143'ten sonraki bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Bazı araştırmacılar ise bu kitabı Ahmed b. Ali Dikgöz'e (v. 870/1465) nispet etmişlerdir.

¹³⁹ Durmuş, "Meânî", XXVIII/204-205.

¹⁴⁰ İsmail Durmuş, "el-Emsile", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI/167.

¹⁴¹ Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, 274-293.

¹⁴² Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd arasında Erzurumlu İbrâhîm Hakkî'nin Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 18 (2005/1), 141-142.

¹⁴³ Diğer Arapça ve Türkçe şerhleri için bk: Durmuş, "el-Emsile", XI/167.

¹⁴⁴ Mehmet Çakır, "Binâü'l-Ef'âl", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI/179.

Osmanlı medreselerinde bu kitabın şerhlerinden *el-Birgivi* ve *el-Kefevî*'nin şerhleri çoklukla kullanılmıştır.¹⁴⁵ *Binâ*'da sarf ilminin otuz beş babı ele alınmaktadır. Her bir bab için örnekler verilmektedir. Şark medreselerinde bu kitap ezberlenmektedir.

Binâ üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden biri olan Muslihuddîn Muhammed b. Salah el-Lârî'nin (v. 979/1572) yazmış olduğu *Mürşidu'l-Ginâ fî Şerhi'l-Emsileti'l-Binâ* adlı şerhi yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. (Fatih Yazıcı, *Nushî Efendi'nin "Mürşidu'l-Ginâ fî Şerhi'l-Emsileti ve'l-Binâ" Adlı Eserinin Tahkiki*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010).¹⁴⁶

2.2.3. Tasrîfu'l-İzzî

Müellifi İzzüddîn Ebu'l-Fedâil İbrahim b. Abdülvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî'dir. 660/1262 yılında vefat etmiştir. Nahiv, sarf, lügat, meanî, beyan ve aruz âlimidir. Bağdat'ta medfundur.¹⁴⁷ Müellifin diğer bazı eserleri şunlardır: *el-Hâdî fî'n-Nahvi ve't-Tasrîf* (orta düzey bir metin), *el-Kâfiye* (hesapla ilgili küçük bir risale), *Nekâvetü'l-Azîz fî ihtisari's-Şerhi'l-Vecîz* (Şafiî fikhı), *el-Kâfi fî Şerhi'l-Hâdî* (el-Hâdî kitabına yazdığı iki ciltlik şerh).¹⁴⁸

İzzî, sarf kaidelerini özlü bir şekilde ele almaktadır. Müellif kitabın girişinde sarf kelimesinin lügat ve terim manasını verdikten sonra sırasıyla şu konuları anlatmaktadır: Sülasî mücerred ve sülasî mezîd-ü fîh, rubâî mücerred ve rubâî mezîd-ü fîh, mâzî, müzâri, emir, nehiy kalıpları, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, mu'tel, aksam-ı seb'a (misal, ecvef, nakıs, lefif-i mefruk, lefif-i makrun, mehmuz, muzaaf ve kısımları), ism-i zaman ve ism-i mekân, masdar binâ-i merre ve masdar binâ-i nev'. Her bir konuya örnekler de verilmektedir.¹⁴⁹ Kitap ezberlenmektedir.

İzzî üzerine şerh yazan bazı âlimler şunlardır: Siracuddin Muhammed b. Ömer el-Halebî (v. 850/1446), İmaduddin Ebu'l-Fedail İsmail b. İbrahim (v. 861/1556-57), el-

¹⁴⁵ Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında", 142.

¹⁴⁶ Binâ üzerine yazılan diğer şerhlerin listesi için bk: Fatih Yazıcı, *Nushî Efendi'nin "Mürşidu'l-Ginâ fî Şerhi'l-Emsileti ve'l-Binâ" Adlı Eserinin Tahkiki*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2010, 23-25.

¹⁴⁷ Ömer Rıda Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1957, VI/216.

¹⁴⁸ İbrâhîm Harrânî, *Tuhfetü'l İhvânî'l Medresiyye fî Terâcimi Ba'di Musannif'i'l Kutub'i'd-Dirâsiyye*, yy. 1427, 5.

¹⁴⁹ İzzüddîn Ebu'l-Meâlî İbrâhîm b. Abdülvehhâb ez-Zencânî, *Tasrîfu'l-İzzî*, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2008, 49-102.

Mevla Mustafa b. Yusuf Hocazade el-Bursevî (v. 893/1487), Şeyh Muhammed eş-Şirbinî el-Hatib (v. 977/1570), Ahmed b. Muhammed b. İbnu'l-Molla el-Halebî (v. 990/1582-83).¹⁵⁰ Teftâzânî'nin yazmış olduğu şerh aşağıda *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî* başlığı altında anlatılacaktır.

2.2.4. Avâmilü'l-Cürcânî

Müellifi, Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed Ebû Bekr el-Cürcânî eş-Şafîî'dir. Nahiv ilmini Hasen b. Ahmed Ebû Alî el-Fârisî'nin (v. 377) yeğeni Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Hasen'den öğrenmiştir.¹⁵¹ Beyan âlimlerinin büyüklerindendir.¹⁵² Tefsir, fıkıh, kelam ve nahivde de âlimdir. 471/1078 yılında vefat etmiştir.¹⁵³ Ebû Alî el-Fârisî'nin *İdâh*'ına *el-Muğnî fi Şerhi İdâh* adında otuz ciltlik bir şerh yazmıştır. Yine nahiv ilminde *el-Cümel* ve sarfta da *el-Umde* adlı kitapları telif etmiştir.¹⁵⁴ Diğer bazı eserleri şunlardır: *Fatiha Şerhi*, *İ'câzü'l-Kur'ân*, *Esrârü'l-Belâğ*e, *Delâilü'l-İ'câz* (belağat), *Tetimme* (nahiv), *el-İcâz* (nahiv, *İdâh*'ın muhtasarı), *Dercü'd-Dürer fi Tefsiri'l-Âyî ve's-Süver*.¹⁵⁵

Avâmil, nahiv ilmindeki âmel eden edatları açıklamaktadır. Müellif, âmilleri yüz tane kabul ederek lafzî ve manevî diye iki kısma ayırmıştır. Lafzî âmilleri de kendi içinde semaî ve kıyasî diye ikiye ayırır. Müellifin on üç kısma ayırdığı semaî âmilleri şunlardır: Harfî cerler, fiile benzeyen harfler (inne, enne vd.), olumsuzluk edatı olarak kullanılan mâ ve lâ harfleri, ismi nasb eden harfler, müzari fiilleri nasb eden harfler, müzari fiilleri cezm eden harfler, iki fiili cezm edip şart manasını ifade eden isimler, nekire isimleri temyiz yoluyla nasb eden isimler, ism-i fiiller, nakıs fiiller, mukârebe fiilleri, medh ve zem fiilleri, zan ve yakîn fiilleri. Kıyasî âmilleri yedi tanedir: Mutlak fiil, masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i mübhem ve muzaf. Manevî âmilleri ise müzari fiilleri merfû yapan âmil ve mübteda ve haberi merfû yapan âmil olmak üzere iki tanedir. Müellif bu taksimle yüze tamamladığı âmillerin her birine

¹⁵⁰ Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941, II/1139-1140.

¹⁵¹ Şihabuddin Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, IV/33.

¹⁵² Süyûtî, *Buğye*, II/136.

¹⁵³ Kehhâle, V/310.

¹⁵⁴ Hanbelî, IV/33.

¹⁵⁵ Harrânî, 13.

örnekler de vermektedir.¹⁵⁶ . *Avâmil* kitabını okuyan talebe onu ezberlemekle mükelleftir.

Avâmil'in bazı şarihleri şunlardır: Seyyid Şerif el-Cürcânî, Yahyâ b. Bahşî (v. 909/1503), Hüsâmeddin Hüseyin et-Tokâdî (v. 926/1519), Molla Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde (v. 968/1561). Ayrıca Muhammed b. Ahmed ed-Dâî Sofizâde Edirnevî (v. 1024/1615-16) bu kitabı Türkçe olarak nazmetmiştir.¹⁵⁷

2.2.5. *Avâmilü'l-Birgivî*

Müellifi, Muhammed b. Alî el-Birgivî er-Rûmî el-Hanefî'dir. 929/1521 yılında Balıkesir'de doğmuş, 981/1573'te vefat etmiştir. Sûfî, vâiz, fakîh, müfessîr, muhaddîs ve nahvîdir.¹⁵⁸ Bazı eserleri şunlardır: *İzhâru'l-Esrâr*, *İmtihânu'l-Ezkiyâ*, *İm'ânu'l-Enzâr*, *el-Maksûd*, *Kifâyetu'l-Müptedî*, *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*, *Şerhu Lubbi'l-Elbâb*, *el Erbaîni'l-Hadîs*.¹⁵⁹ Müellif, feraiz ilminde de bir kitap yazmıştır. Bazen ders verir, bazen de insanlara vaaz ederdi. Her taraftan insanlar onu dinlemek için, talebeler de ders okumak için gelip etrafına toplanırdı.¹⁶⁰

Avâmilü'l-Birgivî, içerik olarak Cürcânî'nin *Avâmil*'inden farklıdır. Kitap üç kısma ayrılmış, birinci kısımda âmiller, diğer iki kısımda da ma'mul ve i'rab konuları işlenmiştir. Cürcânî'de olduğu gibi âmiller lafzî (semaî-kıyasî) ve manevî diye ikiye ayrılmış, ancak âmillerin sayısı altmış olarak verilmiştir. Bunlardan kırk dokuz tanesi semaî âmil olup “cer harfleri, fiile benzeyen harfler, olumsuzluk edatı olan mâ-lâ, Fiil-i müzariyi nasb eden edatlar, fiil-i müzariyi cezm eden edatlar” olmak üzere beş ayrı kısımda aktarılmıştır. Birgivî'ye göre kıyasî âmiller dokuz adet olup bunlar; fiil, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, masdar, ism-i muzaf, ism-i mübhem ve ismu'l-fiildir. Manevî âmiller de mübtada ve haberin âmili ile fiil-i müzarinin âmili olmak üzere iki tanedir.

¹⁵⁶ Abdülkâhir el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-Mie*, (haz. Enver b. Ebîbekir ed-Dâğistânî), Dârü'l-Minhâc, Cidde 2009, 39-65.

¹⁵⁷ Kâtip Çelebi, 1179-80.

¹⁵⁸ Kehhâle, IX/123-4.

¹⁵⁹ Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1980, VI/61.

¹⁶⁰ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemai Devleti Osmâniyye*, Dersaadet Yayınları, İstanbul ty., 436-437.

Kitabın ikinci kısmında ma‘mulleri anlatan müellif bunları asıl ve tabi diye ikiye ayırmıştır. Asıl ma‘muller merfû’ ma‘muller (fâil, naib-i fâil, mübteda, haber, nakıs fiillerin ismi, mâ-lâ’nın ismi, fiile benzeyen harflerin ismi, cinsin hükmünü nefyeden lâ’nın haberi, nasb veya cezm edatı dâhil olmayan müzari fiil), mensûb ma‘muller (mef‘ulün beş çeşidi, hal, temyiz, müstesna, nakıs fiillerin haberi, fiile benzeyen harflerin ismi, cinsin hükmünü nefyeden lâ’nın ismi, mâ-lâ’nın haberi, başına nasb edat gelen müzari fiil) mecrûr ma‘muller (harfi cerle mecrur olanlar-muzaf ile mecrur olanlar) ve meczûm ma‘mul (başına cezm edatı gelen müzari fiil) olmak üzere dört kısım ve yirmi beş adettir. Tabi ma‘muller ise sıfat, atıf bi’l-huruf, atf-ı beyan, te’kid ve bedeldir. Kitabın üçüncü kısmını i‘raba ayıran müellif bunları da damme, fetha, kesre, vav, ya, elif, nûn, harekenin hazfi, son harfin hazfi ve nûn harfinin hazfi diye on kısma ayırmıştır.¹⁶¹ *Avâmilü’l-Birgivi*’yi ezberlemek talebenin tercihinin bırakılmaktadır.¹⁶²

2.2.6. Zurûf

Müellifinin Molla Yunus el-Arkatâni adında bir zât olduğu kanaati yaygındır.¹⁶³ Kürtçe olarak yazılmıştır.¹⁶⁴ Kitapta Arap dilindeki zarflar ele alınmaktadır. Girişte zarfın mecâzî ve hakikî diye ikiye ayrıldığı, mecâzî zarfların harf-i cer ve mecrûrlar olduğu ifade edilmektedir. Hakikî zarflar ise zarf-ı zaman ve zarf-ı mekân olarak açıklanmakta ve kitapta bu zarflar incelenmektedir. Zarfların nelere taalluk ettiği, i‘rabları, âmil oluşları ve çeşitli hükümleri anlatılmaktadır.¹⁶⁵ Kitabın sonunda da gramer ilminin tarifi, kurucusu, konusu, konusunun başlıca kısımları olan kelime, kelimeler, i‘rab ve bunların kısımları hakkında bilgiler yer almaktadır.¹⁶⁶

Zurûf, başlangıç seviyesinde bir kitap olarak basit ve kolay bir üslupla hazırlanmıştır. Kürtçe bilmeyen talebelerin istifade edebilmesi için kitabın farklı Arapça tercüme yapılmıştır. Son yıllarda bazı medreselerde Arapça *Zurûf* tercih

¹⁶¹ Muhyidîn Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi, *el-Avâmil* (*Şurûhü’l-Avâmil* içinde) (thk. İlyas Kaplan), Dârü’l Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2010, 17-28.

¹⁶² Her iki Avâmil’in mukayasesi için bk: Selman Yeşil, “‘Avâmil-i Birgivi ile ‘Avâmil-i Cürcânî’nin Mukayasesi”, *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd., Balıkesir 2019, III/619-628.

¹⁶³ Uğur Erman, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2013, 32.

¹⁶⁴ Yeşil, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, 457.

¹⁶⁵ Molla Yunus el-Arkatâni, *Zurûf*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁶⁶ Yeşil, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, 457.

edilmektedir. Talebe, hangi *Zurûf*'u okuyacağına kendisi karar verebilmektedir. *Zurûf*, talebenin ezberlemesi gereken kitaplardandır.¹⁶⁷

2.2.7. *Terkîb*

Bu kitap da Molla Yunus el-Arkatâni'ye nispet edilmektedir.¹⁶⁸ Kürtçe yazılmıştır. Cürçânî'nin yazdığı *Avâmil*'in ilk iki sayfasına şerh olarak yazılan bu kitap klasik anlamdaki şerhlerden farklıdır. Bu kitapta *Avâmil*'in ilk iki sayfasında geçen tüm kelimelerin irab açısından tahlilleri yapılmış, ihtiyaç duyuldukça konuyla ilgili tüm sarf-nahiv kaideleri en ince detaylarıyla anlatılmıştır.¹⁶⁹

Kitap nahiv ilminin temel terimlerinin birçoğunu ve bazı genel kuralları kolay bir üslupla anlattığı için talebe bu kitabı okuyarak daha ilk aşamada gerekli kural ve terimleri ezberlemek suretiyle aşinalık kazanmakta, daha sonra okuyacağı nahiv kitapları için temel bir seviyeye erişmektedir. *Terkib*'in de çeşitli Arapça tercümeleri bulunmaktadır. Bu kitap da Şark medreselerinde ezberlenmektedir.¹⁷⁰

2.2.8. *el-Ecrûmiyye*

Müellifi, Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Ebû Abdillâh es-Sanhacî el-Fâsî'dir. İbn-i Âcurrûm diye meşhurdur. 672/1273'te Fas'ta doğmuş, 723/1323'te yine orada vefat etmiştir. Nahivde imam, feraiz, hisab ve edepte de âlim idi. Kıraat ilminde de eserleri vardır.¹⁷¹ Eser, Mekke-i Mükerrreme'de yazılmıştır. Bazı şarihleri şunlardır: Abdurrahmân b. Ali el-Mekûdî en-Nahvî (v. 807/1404), Hasan b. Hüseyin et-Tolonî (v. 836/1432-33), Şeyh Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî eş-Şâfiî (v. 905/1499) ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed Burhânuddîn eş-Şâğûrî (v. 916/1510). *Ecrûmiyye*'yi nazmedenler ise; Burhanuddin İbrâhîm b. Vâlî el-Makdisî (v. 969/1561-62) ve Alî b.

¹⁶⁷ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

¹⁶⁸ Yeşil, "Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar", 458; Erman, 33.

¹⁶⁹ Arkatâni, *Terkîb*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2011; Yeşil, "Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar", 458-459.

¹⁷⁰ Bulut, kişisel görüşme, 10/02/2020.

¹⁷¹ Süyûtî, *Buğye*, I/197; Hanbelî, VI/218.

Hasen eş-Şâfiî el-Mukrî'dir.¹⁷² *Ecrûmiyye*, üzerine yazılan *Mütemmimetü'l-Ecrûmiyye* ile beraber okunur. İsteğe bağlı olarak ezberlenir.

Ecrûmiyye'nin içeriği şu şekildedir: Kelime ve kelimeler, ismin alametleri, i'rab ve binâ, gayr-ı munsarîf, nekire ve mârifet, zamir, âlem, mevsûlât, merfûât, nâkıs fiiller, harfler, leyseye benzeyen fiiller, mukârebe fiilleri, fiile benzeyen harfler, cinsini nefyeden Lâ, ef'âlu'l-kulûb, mansûbât, münadâ, mef'ûl-u leh, mef'ûl-u maah, temyiz, müstesna, mecrûrât, fiillerin i'rabı, nevâsıh, cevâzım, na't, atıf, te'kit, bedel, fiillerin amelini yapan isimler, tenâzu', taaccüb ve vakıf.¹⁷³

2.2.9. Mütemmimetü'l-Ecrûmiyye

Müellifi, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Hüseyin er-Ruaynî'dir (Ebû Abdillâh). Mağrip asıllı olan müellif, 902/1497 yılında Mekke'de doğmuş, 954/1547'de Trablus'ta vefat etmiştir. Sûfî, fakîh, usûlî ve diğer bazı ilimlerde âlim idi. Bazı eserleri şunlardır: *Mevâhibu'l-Celîl fî Muhtasari'l-Halîl fî Furûi'l-Fıkhi'l-Mâlikî, el-Makâlât fî Recezi İbn-i Gazi, Tefrîhu'l-Kulûb, Kurretu'l-Ayn bi Şerhi'l-Varâkât li İmâmi'l-Haremeyn fî'l-Usûl*.¹⁷⁴

Mütemmimetü'l-Ecrûmiyye, bir önceki başlıkta geçen metin üzerine şerh olarak yazılmıştır. Bu şerhte metnin konuları aynı sırayla takip edilmiştir.

2.2.10. el-Muğnî fî İlmi'n-Nahv

Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yusuf Çârperdî tarafından yazılmıştır. Âlim ve fakîhtir. Yazdığı kitaplar arasında *Şerhu Minhâci'l-Beyzâvî, Şerhu'l-Hâvî fî'l-Fıkıh (el-Hâdî), Şerhu Şâfiyeti İbn-i Hâcib, Şerhü'l-Keşşâf (10 cilt), Hâşiyetün alâ Şerhi'l-Mufasssal li-İbni'l-Hâcib* vardır.¹⁷⁵ Müellif, 746/1346 yılında Tebriz'de vefat etmiştir.¹⁷⁶ *el-Muğnî*, aşağıda zikredilen şerhiyle beraber okunmakta ve bu metin ezberlenmektedir.

¹⁷² Kâtip Çelebi, II/1796-1798.

¹⁷³ Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Ebû Abdillâh el-Fasî eş-Şehîr bi İbn-i Âcurrûm, *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye (el-Kevâkibü'd-Dürriye I-II içinde)*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

¹⁷⁴ Kehhâle, XII/230-231.

¹⁷⁵ Hanbelî, VI/327; Kehhâle, I/198.

¹⁷⁶ Süyûtî, *Buğye*, I/250.

Muğnî üzerine Ebu'n-Nazar Muhammed b. Esbât el-Kindî el-Mısırî tarafından da bir şerh yazılmıştır.¹⁷⁷

Kitabın girişinde kelime ve kelimeler tarif edilmiştir. Daha sonra isim, fiil ve harfler üç ayrı bâbda ele alınmıştır. İsim bâbı on beş kısımdan ibaret olup bu kısımlar şu şekildedir: Cins isim, âlem, mu'rab (bu kısımda merfû, mansûb ve mecrûr isimler ele alınmış, merfûât fâil, mübtedâ, haber, kânenin ismi, innenin haberi, leyse manasındaki mâ ve lâ'nın ismi; mansûbât mef'ûl-ü'n bih, mef'ûl-ü mutlak, mef'ûl-ü fih, mef'ûl-ü maah ve mef'ûl-ü leh, hâl, temyiz, müstesna, kâne'nin haberi, innenin ismi, cinsini nefyeden lâ'nın ismi, leyse manasındaki mâ ve lâ'nın haberi; mecrûrât ise izâfe ve cer harfleri diye taksim edilmiştir), tevâbiu'l-mu'rab (te'kid, sıfat, bedel, atf-ı beyân, atıf bi'l-huruf), mebnî, müsennâ (ikili), mecmu' (çoğul), mârife, nekire, müzekker, müennes, musağğar mensûb ve fiile benzeyen isimler (masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdîl).¹⁷⁸

Fiil bâbı on bir kısımdan ibaret olup sırasıyla şu şekildedir: mâzi fiil, muzâri fiil, emir, nehiy, müteaddi ve lâzimî fiil, malum ve meçhul fiil, kalbî fiiller, nâkıs fiiller, mukârebe fiilleri, medih ve zem fiilleri ve taaccüp fiilleri. Harf bâbı ise yirmi dört kısımdan oluşmakta olup bunlar şu şekildedir: Cer harfleri, fiile benzeyen harfler, atıf harfleri, nefiy harfleri, tenbîh harfleri, nidâ harfleri, tasdîk harfleri, istisna harfleri, hitap harfleri, zâid harfler, tefsir harfleri, kendisinden sonra gelen kelimeyi mastara çeviren harfler, tahdîd harfleri, takrîb harfleri, istikbâl harfleri, istifham harfleri, şart harfleri, illet harfleri, men'i ifade eden harfler, lâmlar, tâ-i te'nis, nûn-u te'kid, hâ-i sekt ve tenvîn.¹⁷⁹

2.2.11. Şerhu'l-Muğnî

Müellifi, Muhammed b. Abdurrahim b. Muhammed Bedruddîn el-Ömerî el-Meylânî'dir. Nahiv âlimi olan müellif, Yusuf Çârperdî'nin talebesidir. 801/1399 tarihinden sonra vefat etmiştir. Hocasının *Muğnî* adlı eserine bu şerhi yazmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Kâtip Çelebi, II/1751.

¹⁷⁸ Ahmed b. Hasan b. Yusuf Çârperdî, *el-Muğnî fî İlmi'n-Nahv*, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 2009, 3-41.

¹⁷⁹ Çârperdî, 42-93.

¹⁸⁰ Ziriklî, VI/201.

Şerhu'l-Muğnî, h. 801 yılında yazılmıştır.¹⁸¹ *Şerhu'l-Muğnî*, Şark medreselerinde nahiv alanında okutulan ilk hacimli kitaptır.¹⁸²

Şerhu'l-Muğnî'de geçen şiirlerin tahlili hakkında bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. (Felemez Karadeniz, *Şerhu'l-Muğnî, Şerhu Katri'n-Neda, Şerhu Şuzuri'z-Zeheb ve el-Fevaidu'd-Diyaiyye fi Şerhi'l-Kafiye'deki Şahit Beyitlerin Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013).

2.2.12. Sutûr

Müellifi Molla Abdülhakim ed-Dirşevî'dir. Kitap, aşağıda tanıtacağımız *Şerh-u Tasrîfi'l-İzzî*'nin (*Sa'dînî*) dibâcesinde geçen mecazları açıklayıp, istiare ilmi hakkında kısaca bilgi vermektedir. Bu kitap, talebenin *Sa'dînî*'yi daha kolay okuyabilmesini sağlamak için bir tür hazırlık görevi görmektedir. Kitapta mecâzın tanımı, mecâzın kısımları olan mecâz-ı mürsel, istiâre-i musarraha, istiâre-i mekniyye, tahyîl, teşrih ve tecrîd gibi konular muhtasar bir şekilde açıklanmaktadır. Daha sonra da *Sa'dînî*'nin dibâcesi şerh edilmektedir.¹⁸³ Kitabın istiareyle ilgili giriş kısmının ezberlenmesi gerekir.

2.2.13. Şerh-u Tasrîfi'l-İzzî

Müellifi Sa'düddîn Mes'ud b. Fahriddîn Ömer b. Abdillâh el-Fârisî el-Herevî et-Teftâzânî'dir. 712/1312 yılında Teftâzân'de doğmuş, 792/1390 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir. Sarf, nahiv, meânî, beyan, usûl ve mantık âlimidir. Birçok alanda eser yazmıştır. Bazı eserleri şunlardır: *Şerhu'l-Adûd*, *Şerhu't-Telhîs*, *Şerhu'l-Akaid*, *Şerhu's-Şemsiyye fi'l-Mantık*, *et-Telvîh*, *el-Makâsıd fi'l-Kelâm* ve *el-İrşâd fi'n-Nahv*.¹⁸⁴

¹⁸¹ Kâtip Çelebi, II/1751.

¹⁸² Muhammed b. Abdurrahim b. Muhammed Bedruddîn el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, Mektebetu Sanayî Matbaası, Dersaadet 1311/1894.

¹⁸³ Abdülhakîm ed-Dirşevî, *Sutûr* (*Mecmûatün Teştemilü alâ Hamsi Resâil* içinde), Haşimi Yayınevi, İstanbul 2014, 7-29.

¹⁸⁴ Süyûtî, *Buğye*, II/288-289; Hanbelî, VII/67-68.

Bu şerh, *‘İzzî* metni üzerine yazılmıştır. Sarf kaidelerini daha geniş bir şekilde daha fazla örnekle anlatmaktadır.¹⁸⁵ Kitap, müellifine nispetle *Sa’dînî* diye de isimlendirilir. Bu şerhten sonra medrese müfredatında okunan başka sarf kitabı yoktur.

Bu şerh üzerine hâşiye yazan bazı dilciler şunlardır: İmam Süyûtî (*et-Tersîf Hâşiyetun ala Şerhi’t-Tasrîf*), Kemâlüddin İbrahim b. Bahşî Dede Cöngî (v. 975/1567), Şemsüddîn Muhammed b. eş-Şeyh Zeynüddîn Kâsım el-Gazzî (v. 918/1512), Mansur Sıbt Nasıruddin et-Tablâvî (v. 1014/1606).¹⁸⁶ Dede Cöngî’nin yazdığı hâşiye yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır. (Selim Karaçağa, *Dede Cöngî Kemâleddin İbrahim b. Yahyâ Âmâsî’nin “Hâşiye ala Şerhi’l-İzzî Fi’t-Tasrîfi li’t-Teftâzânî” Adlı Eserinin Tahkiki*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2016).

2.2.14. el-İ’râb an Kavâ’idi’l-İ’râb

Kavâ’idu’l-İ’râb adıyla meşhur olmuş muhtasar bir kitaptır. Müellifi Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî en-Nahvî’dir. 708/1309 yılında doğmuş, 761/1360 yılında vefat etmiştir. Fıkıh, nahiv, meânî, beyan arûz ve başka ilimlerde âlimdi.¹⁸⁷ Meşhur tarihçi İbn Haldûn onun hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Biz Mağrip’te işittik ki, Mısır’da İbn Hişâm adında bir zât ortaya çıkmış ki nahivde Sîbeveyhi’den daha âlimdir”.¹⁸⁸ Bazı eserleri şunlardır: *Muğni’l-Lebîb* (müellif daha hayatta iken bu kitap meşhur olmuş, insanlar tarafından rağbet görmüştür.), *Umdetu’t-Talîb*, *Şerhu’t-Teshîl*, *Şuzûru’z-Zeheb*, *el-Câmi’u’l-Kebîr*, *el-Câmi’u’s-Sağîr*, *et-Tezkire*. Ayrıca müellif, *Elfiyye* ve *Teshîl* üzerine hâşiyeler de yazmıştır.¹⁸⁹

Kavâ’id, dört bâba ayrılmıştır. Birinci bâbda cümle çeşitleri ve hükümleri dört meselede ele alınmıştır.¹⁹⁰ İkinci bâbda cer harfleri ve mecrurlar, bunların çeşitli

¹⁸⁵ Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi’l-‘İzzî*, (thk. Muhammed Casim el-Muhammed), Dârü’l-Minhâc, Cidde 2011, 69-247.

¹⁸⁶ Kâtip Çelebi, II/1140.

¹⁸⁷ Kehhâle, VI/163.

¹⁸⁸ Süyûtî, *Buğye*, II/104.

¹⁸⁹ Hanbelî, VI/383; Süyûtî, *Buğye*, II/105.

¹⁹⁰ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf İbn Hişâm el-Ensârî, *el-İ’râb an Kavâ’idi’l-İ’râb* (*Hallu Me’âkidi’l-Kavâ’id* içinde), Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017, 16-21.

hükümleri yine dört meselede incelenmiştir.¹⁹¹ Üçüncü bâbda açıklanmaya ihtiyaç duyulan yirmi kelimeyi kullanım alanlarına göre sekiz kısımda açıklamıştır.¹⁹² Dördüncü bâbda da müellif, nahiv ilminde sıklıkla kullanılan bazı ibareler hakkında bilgiler vermiştir.¹⁹³

Kavâ'idu'l-İ'râb'ın bazı şarihleri şunlardır: Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (v. 864/1459), Allame Muhyiddin Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci (v. 879/1474), Kadı Burhaneddin İbrahim b. Muhammed b. Ebi Şerif el-Makdisî (v. 900/1494) ve Şeyh Halid b. Abdillâh el-Ezherî en-Nahvî (v. 905/1499). *Kavâ'id*'i nazmedenler ise Ebu'l-Beka Muhammed b. Ahmed ve Şeyh Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed El-Hâim'dir (v. 815/1412).¹⁹⁴

2.2.15. Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id

Müellifi, Ahmed b. Muhammed b. Arif Şemsuddîn Ebu's-Senâ er-Rûmî et-Tokadî ez-Zîlî el-Hânefî'dir. Âlim ve edip bir şahıstır. 1006/1597 yılında vefat etmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *İrşâdu'l-Avâm*, *Risâletu't-Te'vîl*, *Riyâdu'l-Hulefâi'r-Râşidîn* ve *Zubdetu'l-Esrâr Şerhu Muhtasari'l-Menâr*.¹⁹⁵

Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id, yukarıda adı geçen *Kavâ'id* metni üzerine yazılmıştır.¹⁹⁶ Şark medreselerinde bu kitabı okuyan talebeler, yardımcı kaynak olarak İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârib* adlı kitabını da mütalaa etmektedirler.

2.2.16. Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ

Yukarıda adı geçen *Kavâ'idu'l-İ'râb*'ın müellifi İbn Hişâm tarafından yazılmıştır. Müellifin kendisi bu kitabını şerh etmiştir. Yine bu kitaba eş-Şihâb Ahmed b. Cemal

¹⁹¹ İbn Hişâm, 21-23.

¹⁹² İbn Hişâm, 23-35.

¹⁹³ İbn Hişâm, 35-38.

¹⁹⁴ Kâtip Çelebi, II/124.

¹⁹⁵ Kehhâle, II/114.

¹⁹⁶ Ebü's-Senâ Ahmed b. Muhammed b. Arif et-Tokadî ez-Zîlî, *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017, 41-276.

Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Fakihî h. 942 yılında *Mûcibu'n-Nedâ* adında bir şerh yazmıştır.¹⁹⁷

Kitapta yer alan konular şu şekildedir: Kelime, ismin alametleri, mu'rab ve mebnî isim, fiil, harf, kelam ve i'rab, müzâri fiili raf', nasb ve cezmeden âmilleri, mârife, nekire, mübtedâ, haber, nevâsıh, fâil, nâibü'l-fâil, tenâzu', mef'uller, hâl, temyiz, müstesna, cer harfleri, izâfe, masdar, ism-i fiil, ism-i fâil, emsile-i mübâlağa, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, sıfat, te'kid, atıf bi'l-hurûf, bedel, atf-ı beyân, taaccüb ve vakıf.¹⁹⁸

2.2.17. Şerhu Katri'n-Nedâ

İbn Hişâm'ın yukarıda adı geçen *Katru'n-Nedâ* kitabına kendisinin yazdığı şerhtir.¹⁹⁹ Bu kitapla beraber Şihabuddîn Mahmud b. Abdillâh b. Mahmud el-Alûsî'nin (v. 1270/1854) *Havâşî Şerhi'l-Katr*'ı ve Şeyh Mustafa Muhammed Arefe ed-Dusukî'nin yazdığı hâşiyeleri mütalaa edilmektedir.

Şerhu Katri'n-Nedâ'da istişhâd edilen âyetler hakkında bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. (Mehmet Hadin Tutkal, *İbn Hişâm'ın Şerh-u Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ'da İstişhâd Ettiği Âyetler*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl, 2015). Ayrıca bu şerhte geçen şiirlerin tahlili hakkında da bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. (Felemez Karadeniz, *Şerhu'l-Muğni, Şerhu Katri'n-Neda, Şerhu Şuzuri'z-Zeheb ve el-Fevaidu'd-Diyaiyye fi Şerhi'l-Kafiye'deki Şahit Beyitlerin Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013).

2.2.18. el-Elfiyye

Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelüsî tarafından yazılmıştır. İbn Mâlik 600/1203 yılında Ceyyan'da doğmuş, 672/1274'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. İbn Mâlik, kıraat, sarf, nahivde imamdır. Bazı

¹⁹⁷ Kâtip Çelebi, II/1352.

¹⁹⁸ İbn Hişâm el-Ensârî, *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, (haz. Ebu'l-Hasen Ali b. Sâlim), Dârü'l-Vatan, Riyad 1999, 7-37.

¹⁹⁹ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

meşhur eserleri şunlardır: *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Makâsıd, el-Kâfiyetü's-Şâfiye, el-Umde ve el-Hulasa*.²⁰⁰

Elfiyye'nin asıl adı *el-Hulasa* 'dır. Bin adet beyitten ibaret olduğu için *Elfiyye* diye meşhur olmuştur. Medrese talebeleri, *Elfiyye*'nin 667 beyitten ibaret olan nahiv bölümünü mutlaka ezberlemek ve her zaman ezberlerinde muhafaza etmek zorundadır. *Elfiyye*'nin geri kalan kısmı ise sarf bölümü olup bu kısım Şark medreselerinde ders olarak okutulmamaktadır.

Elfiyye'de ele alınan konular sırasıyla şunlardır: Kelâm, mu'rab, mebnî, marife, nekire, alem, ismü'l-işâret, mevsûl, edat-ı ta'rîf, ibtidâ, nâkıs fiiller, leyseye benzeyenler, mukârebe fiilleri, fiile nebzeyen harfler, lâ nefy-i cins, zan fiilleri, yakîn fiilleri, fâil, nâib-i fâil, iştiğâlü'l-âmil, müteaddî, lâzım, tenâzû', mef'ûl-i mutlak, mef'ûlün leh mef'ûlün fih, mef'ûlün maah, istisnâ, hâl, temyiz, hurûf-u cer, izâfe, ya-i mütekellime izafe edilen isim, masdarın i'mâli, ism-i fâilin i'mâli, ebniyetü'l-masâdir, ebniyetü esmâi'l-fâilîn, sıfat-ı müşebbehe, taaccüb, medh ve zem fiilleri, fiil-i tafid, na't, te'kid, atıf, atfu'n-nesak, bedel, nidâ, istiğâse, nüdbe, terhîm, ihtisâs, tahzîr, iğrâ, esmâü'l-ef'âl ve'l-esvât, te'kid nûnları ve gayr-i munsarîf.²⁰¹

Şark medreselerinde *Elfiyye*'nin buraya kadar olan kısmı yukarıda ifade ettiğimiz üzere okunup ezberlenmektedir. Bu kısımdan sonra ele alınan ancak Şark medreselerinde okutulmayan konular şunlardır: Fiilin i'rabı, avâmilü'l-cezm, lev ve emmâ ile ilgili konular, ellezî, elif-lâm, adet isimleri, kem- kezâ, i'rab-ı mahkî, te'nis, maksûr ve memdûd, cem-i teksir, tasğîr, neseb, vakıf, imâle ve tasrif, hemze-i vasl, idğâm, hatime.²⁰²

İmam Mâlik'in kendisi *Elfiyye*'ye bir şerh yazmış, daha sonra birçok dilci *Elfiyye*'yi şerh etmiştir. *Elfiyye*'nin meşhur şarihlerinden bazıları şunlardır: Şeyh Şemsuddin Hasan b. Kâsım el-Murâdî (v. 749/1348), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman eş-Şehir bi İbn-i Akîl el-Hmedânî (v. 769/1367), Ebû Abdillâh

²⁰⁰ Abdalbaki b. Abdulmecid el-Yemânî, *İşaretü't-Ta'bir fi Teracimi'n-Nuhati ve'l-Luğaviyyin*, (thk. Abdulmecid Riyab), Merkezü'l Melik Faysal li'i-Buhusi ve'd-Diraseti'l-İslamiyye, Riyad 1986, 321.

²⁰¹ Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî, *el-Elfiyye*, (thk. Süleyman b. Abdülazîz el-Uyûnî), Mektebetu Dâri'l-Minhâc, Riyad ty., 69-150.

²⁰² İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 151-189.

Muhammed b. Ahmed Ali b. Câbir el-A'mâ en-Nahvî el-Endelüsî (v. 780/1378), Şeyh Allame Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ali el-Mekkuđî el-Fasî (v. 887/1482-83).²⁰³

Elfiyye nazımdan nesre çevrilme çalışmalarına da konu olmuştur. *Elfiyye*'yi nesir olarak yazan bazı dilciler şunlardır: Şeyh Nureddin İbrahim b. Hibetullah el-Esnevî (v. 721/1321), Burhaneddin İbrahim b. Musa el-Kurkî (v. 853/1450), Cemâlüddîn İbn Hişâm (Bu kitabın adı *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik* olup *Tavdîh* adıyla meşhurdur. *Tavdîh* üzerine birçok kişi tarafından hâşiye ve ta'likler yazılmıştır.)²⁰⁴

Elfiyye'nin muhtevası, üslubu, nahiv ilmindeki yeri ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında Turan Bahşi tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (*İbn Mâlik ve Nahiv İlmi Açısından el-Elfiyye Adlı Eseri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2014).

2.2.19. el-Behcetü'l-Marziyye

Müellifi, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî'dir. Süyûtî, 849/1445 yılında Kahire'de doğmuştur.²⁰⁵ Tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, meani ve bedi' ilimlerinde iyi yetişmiş olan Süyûtî, 911/1505 yılında vefat etmiştir.²⁰⁶

Süyûtî, *el-Behcetü'l-Marziyye*'yi İmam Mâlik'in bin beyitten oluşan *Elfiyye*'si üzerine yazmıştır.²⁰⁷ *el-Behcetü'l-Marziyye* isimli eser, müellifinin memleketine nispet edilerek medrese talebeleri arasında Süyûtî ismiyle meşhur olmuştur. Bu kitapla beraber talebeler için yoğun bir mütalaa dönemi başlamaktadır. Süyûtî okuyan talebeler derse gitmeden önce çeşitli kitapları karşılaştırmalı olarak incelemektedirler. Süyûtî okuyan talebelerin genellikle mütalaa ettikleri kitaplar şunlardır: *Eşmûnî*: Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsâ el-Eşmûnî eş-Şafîî'nin (v. 900/1490) *Elfiyye* üzerine yazdığı şerhidir. Bu şerh üzerine de Muhammed b. Ali es-Sabban el-Mısırî (v. 1206/1792) 4 ciltlik bir hâşiye yazmıştır. *Şerhu İbn-i Akîl*: Yukarıda adı geçen İbn Akil tarafından

²⁰³ Kâtip Çelebi, I/151-154.

²⁰⁴ Kâtip Çelebi, I/151-154.

²⁰⁵ Süyûtî, *Buğye*, I/4.

²⁰⁶ Süyûtî, *Buğye*, I/6.

²⁰⁷ Süyûtî, *el-Behcetü'l-Marziyye*, İrşad Kitabevi, İstanbul 2018.

yazılmıştır. Bu şerh üzerine de Muhammed b. Mustafa b. Hasan el-Hudarî eş-Şafî (v. 1284/1868) bir hâşiye yazmıştır.

Süyûtî'de istişhâd edilen âyetler hakkında Muhammed Mahmut Olçun tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. (*Süyûtî'nin el-Behcetü'l-Merdiyye Adlı Eserinde İstişhad Ettiği Ayetler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017). Ayrıca Celâlüddîn Süyûtî'nin Arap gramerindeki yeri hakkında bir doktora çalışması da bulunmaktadır. (Muhammed Çetkin, *Celâleddîn Es-Süyûtî Ve Arap Gramerindeki Yeri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014).

2.2.20. el-Kâfiye

Müellifi Osman b. Amr b. Ebî Bekr b. Yunus Cemâlüddîn İbn Hâcib el-Malikî en-Nahvî'dir. İbn Hâcib 570/1174 yılında Esne'de doğmuş, 646/1249'da İskenderiyye'de vefat etmiştir. Fıkıh, usûl, kıraat, nahiv, sarf ve aruz ilimlerinde âlim idi. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-İdâh Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, *el-Kâfiye*, *Muhtasaru Munteha'l-Suel ve'l-Emel*, *Câmi'u'l-Ummehat fî Furû'i'l-Fıkhi'l-Mâlikî ve el-Mekâsıdu'l-Celîl*.²⁰⁸ İbn Hâcib, *Kâfiye*'yi *Vâfiye* adıyla nazmetmiş bu nazma da bir şerh yazmıştır.²⁰⁹ Ayrıca *Kâfiye* ve sarfta yazdığı *Şâfiye*'ye de kendisi birer şerh yazmıştır. Bunlar dışında fıkıh ve usûl-i fikhta da yazmış olduğu kitaplar vardır.²¹⁰

Kâfiye isim, fiil ve harf kısımlarından oluşmaktadır. Medresede sadece isim bölümü okutulmaktadır. Bu bölümün konuları sırasıyla şu şekildedir: Kelime, kelâm, ismin özellikleri, mu'rab, i'rab çeşitleri, âmil, gayr-ı munsarîf, merfûât (fâil, tenâzu, nâib-i fâil, mübtedâ, haber), mensûbât (mef'ul çeşitleri, münâdâ, terhîm, tahzîr, hâl, temyîz, müstesnâ), mecrûrât (izâfe, cer harfleri, mecrûr isimler), tevâbi (na't, atıf, te'kid, bedel, atf-ı beyân), mebnî isimler (zahir, ism-i işâret, ism-i mevsûl, esmâu'l-ef'âl ve'l-esvât, mürekkebât, kinayât ve bazı zarflar), mârife ve nekire, müzekker ve

²⁰⁸ Kehhâle, VI/265.

²⁰⁹ Kâtip Çelebi, II/1370

²¹⁰ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebi Bekir, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, (thk. Yusuf Ali Tavi, Meryem Tavi), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, III/218.

müennes, müsennâ, maksûr ve memdûd, mecmû‘, cem-‘i teksîr, masdar, ism-i fâil, ism-i mef‘ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl.²¹¹

Kâfiye’nin Şark medreselerinde okunmayan fiil ve harf bölümlerinde de şu konular yer almaktadır: Mâzi ve muzâri fiili naspeden âmiller, mâzi ve muzâri fiili cezmeden âmiller, fiil-i şart, cezâü’ş-şart, meçhul fiil, müteaddi ve lâzimî, kalbî fiiller, nâkıs fiiller, mukârebe fiilleri, taaccüb, medh ve zemm fiilleri, hurûf-i cer, fiile benzeyen harfler, atıf harfleri, tenbîh harfleri, nidâ harfleri, icâb harfleri, ziyâde harfler, tefsir, mastar, tahdîd, istifhâm, şart, red harfleri, tâ-i te’nîs, tenvîn ve nûn-u te’kid.²¹²

Kâfiye’nin bazı meşhur şarihleri şunlardır: Necmü’l-Eimme Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî en-Nahvî (Ayrıca bu zât *Kâfiye*’ye Farsça bir şerh de yazmıştır.), Seyyid Ruknuddîn Hasan b. Muhammed el-Esterâbâdî el-Hüseynî (v. 717/1317-18), Şihâbuddîn Ahmed b. Ömer el-Hindî (v. 849/1445).²¹³ *Kâfiye*’yi Türkçe olarak şerh edenler şunlardır: Şemsuddîn İbnu’l-Kadı Kemaluddîn el-Mevla Sevidî (v. 1000/1591-92), Şeyh el-Mevlevî İsmail (v. 1041/1632). *Kâfiye*’yi, Hüsamuddîn İsmail b. İbrâhim (v. 1016/1607-08) ve Mir Murtezâ eş-Şirâzî nazım olarak yazmışlardır. Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v. 685/1286) *Lübbü’l-Elbâb fî İlmi’l-İ’râb* adıyla *Kâfiye*’yi ihtisar etmiştir.²¹⁴

İbn Hâcib ve *Kâfiye*’si hakkında hazırlanan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. (İsmail Karahan, *İbnü’l-Hâcib ve el-Kâfiye Adlı Eseri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2011).

2.2.21. el-Fevâidü’z-Ziyâiyye

Müellifi, Nûrüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed eş-Şirâzî el-Herevî el-Hanefî’dir. Molla Câmi diye bilinmektedir. 817/1414 yılında Horasan’ın kasabası olan Câmi’da dünyaya gelmiş, 898/1492 yılında vefat etmiştir.²¹⁵ Molla Câmi, aklî ve şer’î ilimlerle meşgul olup bu ilimlerde derinleşmiştir. İbnu’l-Arâbî’nin *Füsûsu’l-Hikem*’ini

²¹¹ Osman b. Amr b. Ebî Bekr b. Yunus Cemâlüddîn İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, (thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâir), Mektebetü’l-Âdâb, Kahire 2010.

²¹² İbn Hâcib, *el-Kâfiye*.

²¹³ Kâtip Çelebi, II/1371.

²¹⁴ Kâtip Çelebi, II/1372-1373.

²¹⁵ Kehhâle, V/122.

şerhetmiş, Farsça *Şevâhidü'n-Nübüvve* ve *Nefâhâtü'l-Üns*'ü yazmıştır.²¹⁶ Diğer bazı eserleri şunlardır: *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *ed-Dürretü'l-Fâhire*, *Târîhu Herât*, *Şerhu'l-Kâfiye* (Molla Câmi) ve *Şerhu'n-Nikâbe Muhtasarü'l-Vikâye*.²¹⁷

el-Fevâidü'z-Ziyâiyye, Molla Câmi ismiyle meşhurdur. İbn Hâcib'in *Kâfiye*'ne şerh olarak yazılmıştır.²¹⁸ Abdurrahman Câmi, *Kâfiye* üzerine yazılan diğer şerhlerdeki var olan faydalı bilgileri güzel bir şekilde özetleyip kendisi de bazı eklemeler yaparak kitabını tamamlamıştır.²¹⁹

Molla Câmi üzerine çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bu esere hâşiye yazan âlimlerden bazıları şunlardır: Abdulğafur el-Larî (v. 912/1506) (yarısına kadar yazmış), İsâmüddîn İbrâhim b. Muhammed el-İsferâyînî (v. 945/1538), Muhammed İsmetullah b. Mahmud el-Buharî (yarısına kadar yazmış), Muslihuddîn Muhammed b. Salâh el-Larî (v. 979/1572). Ayrıca Şeyh Muhammed b. Amr el-Maruf bi Kurd Efendi (v. 996/1588) *Molla Câmi* üzerine Türkçe bir şerh yazmıştır.²²⁰

Molla Câmi'de geçen şiirlerin tahlili hakkında Felemez Karadeniz tarafından bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. (*Şerhu'l-Muğni*, *Şerhu Katri'n-Neda*, *Şerhu Şuzuri'z-Zeheb* ve *el-Fevaidü'd-Diyaiyye fi Şerhi'l-Kâfiye'deki Şahit Beyitlerin Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013).

2.2.22. Îsâgûcî

Eserin diğer adı *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-Mantık*'tır. Müellifi, Esîruddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî'dir. 663/1265 yılında vefat etmiştir. Ebherî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Hidâyetü'l-Hikme*, *Tenzîlü'l-Efkâr fi Ta'dili'l-Esrâr*, *Şerhu Îsâgûcî*, *Zübdetü'l-Esrâr*, *el-Mahsûl*, *el-İşarât*, *Tehzibü'n-Nüket* ve *Dirâyetü'l-Eflâk*.²²¹

²¹⁶ Hanbelî, VIII/23-24; Taşköprizâde, *Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 159-60.

²¹⁷ Kehhâle, V/122.

²¹⁸ Nûrüddîn Abdurrahman el- Câmi, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, (haz. İlyas Kaplan), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2014.

²¹⁹ Taşköprizâde, *Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 160.

²²⁰ Kâtip Çelebi, II/1372.

²²¹ Kâtip Çelebi, I/206-207.

Îsâgûcî, mantık ilminde bilinmesi gereken bilgileri kapsayan muhtasar bir kitaptır. *Îsâgûcî*'de ele alınan konular şunlardır: Lafız, kavî-i şârih, kadâyâ, tenâkuz, aks, kıyas (burhân, cedel, hatabet, şiir, mugalata).²²²

Îsâgûcî üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bazı şarihleri şunlardır: Hüsâmuddîn Hasan el-Kâtî (v. 760/1358), Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fennârî (v. 834/1431), eş-Şerif Nureddin Ali b. İbrahim eş-Şirâzî (v. 862/1458) ve Şeyh Zekerîyya b. Muhammed el-Ensârî el-Kâhîrî (v. 910/1505) ve Hakîm Şah Muhammed b. Mübârek el-Kazvînî (v. 966/1559).²²³

Îsâgûcî, Osmanlı medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulan en önemli mantık kitaplarından. Hem İslam âleminde hem de Batıda büyük bir ihtimam görmüştür. Hasan Saraçoğlu tarafından tenkitli metin-çeviri ve incelemesi yapılmıştır.²²⁴

Ebherî'nin Şark medreselerinin mantık eğitimindeki yeri hakkında Kâmil Kömürcü tarafından bir tebliğ hazırlanmıştır. ("Esirüddin el-Ebherî Ekseninde Medreselerde Mantık Eğitimi ve Bu Eğitimin Günümüz Medreselerine Yansımaları", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (II/595-614)*, Muş 2013).

2.2.23. Muğni't-Tullâb

Müellifi, Mahmud b. Hasan el-Hafız el-Manisâvî er-Rûmî el-Hanefî'dir. 1222/1807 yılında vefat etmiştir.²²⁵ *Muğni't-Tullâb*, *Îsâgûcî* metni üzerine şerh olarak yazılmıştır. Müellif, *Muğni't-Tullâb*'ın girişinde Mantık ilminin tarifini, mevzu ve faydasını açıklar. Daha sonra mantığı tasavvurat ve tasdikât diye ikiye ayırır. Bunların her birinin de mebâdî ve makâsıdları vardır. Tasavvurâtın mebâdîleri külliyyat-ı hamse (cins, nev', fasıl, hassa ve araz), makâsıdları ise kavî-i şârihtir. Tasdikâtın mebâdîleri

²²² Esîruddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el Ebherî, *Îsâgûcî (Muğni't-Tullâb içinde)*, (thk. Mahmud Ramazan el-Bûtî), Dârü'l-Fikr, Dimaşk 2003, 99-104.

²²³ Kâtip Çelebi, I/206-207.

²²⁴ Mucnî Busenîse, *Mevsuatu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Müslimîn*, Dârü'l-Cîl, Beyrut 2004, I/187-200.

²²⁵ Kehhâle, XII/158.

kazıyye ve hükümleri, makâsıdları ise kıyasır.²²⁶ Kıyas konusunda müellif kıyasın suret açısından çeşitleri olan iktirânî ve istisnâî kıyasları, hadleri, eşkâl-i erbaayı açıklar. En son olarak madde itibariyle kıyasın kısımları olan sînâat-ı hamseyi (bürhân, cedel, hatabet, şiir ve mugalata) izah ederek şerhi tamamlar.²²⁷

Müstakimzâde Süleyman er-Rûmî (v. 1202/1788) *Muğni't-Tullâb* üzerine *Şerhu'l-Mufid li't-Talibi'l-Müstefid* adında bir şerh yazmıştır.²²⁸

2.2.24. es-Süllemü'l-Münevrak

Müellifi, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed Amir el-Ahdarî el-Mağribî el-Mâlikî'dir. 918/1512 yılında doğmuş, 983/1575'te vefat etmiştir. Müellifin bazı eserleri şunlardır: *El-Cevherü'l-Meknûn fî Selâseti Funûn, ed-Dürretü'l-Beyzâ fî Ahseni'l-Funûn ve'l-Eşyâ, Muhtasarun fî'l-İbâdât fî Mezhebi'l-Mâlikî ve Şerhü's-Sirâc fî'l-Felek*.²²⁹

Müellif, *Süllem*'i hicrî 941 yılında 21 yaşında iken yazmıştır. Kendisi bu kitabına ayrıca bir şerh de yazmıştır.²³⁰ Şark medreselerinde Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî'nin (v. 1192/1778) *Îzâhu'l-Mübhem min Me'âni's-Süllem* adlı şerhi de *Süllem*'le beraber mütalaa edilmektedir.

Süllem'in giriş kısmından sonraki konuları şu şekildedir: Mantık ilmi ile ilgilenmenin câiz oluşu, ilmin çeşitleri, delâlet-i vaz'iiyenin çeşitleri, elfâz konusu, lafızların manalara nispeti, küll, külliyet, cüz, cüz'iyet, muarrefât, kaziyyeler ve hükümleri, tenâkuz, el-aksü'l-müstevî, kıyâs, eşkâl-i erbaa, şartî/istisnâî kıyâs, mürekkeb kıyâs, hatâbe, şiir, cedel, safsata, bürhân ve hatime.²³¹

²²⁶ Mahmud b. Hasan el-Hafız el-Manisâvî, *Muğni't-Tullâb*, (thk. Mahmud Ramazan el-Bûtî), Dârü'l-Fîkr, Dimaşk 2003, 19-64.

²²⁷ Manisâvî, 65-98.

²²⁸ İsmail Paşa b. Muhammed Emin b. Mir Selim el-Babânî, *Îzâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty., I/153.

²²⁹ Kehhâle, V/187-188.

²³⁰ Kâtip Çelebi, II/998.

²³¹ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed Amir el-Ahdarî el-Mâlikî, *es-Süllemü'l-Münevrak (Şerhü's-Süllemi'l-Münevrak içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017, 18-80.

2.2.25. el-Fevâidü'l-Fenârîyye

Müellifi, Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî el-Fenârî'dir. 751/1350 yılında doğmuş, 834/1431 yılında vefat etmiştir.²³² Arabî ilimlerde, meânî ve beyanda, kıraat ve diğer birçok fende âlim idi. Bursa kadılığını yapmıştır. Bursa'da medfundur. Bazı eserleri şunlardır: *Fusûlü'l-Bedâi'* (usûl-i fıkıh), *Şerhu Fevâidi'l-Ğiyâsiyye*, *Enmûzecü'l-'Ulûm*. Ayrıca Seyyid Şerif'in *Mevâkıf* adlı eserine bir ta'likât yazmıştır.²³³

Fenârî, *Îsâgûcî* metni üzerine yazılmış dakîk ve memzûc bir şerhtir. Bu şerhe yazılmış olan bazı hâşiyelerin müellifleri şunlardır: Ahmed b. Muhammed b. Hıdır, Ebû Bekr b. Abdulvehhâb el-Halebî ve Burhânuddîn İbn Kemâluddîn (*el-Fevâidu'l-Burhaniyye*).²³⁴

Fenârî, *Muğni't-Tullâb*'da olduğu gibi şerhe başlamadan önce mantık ilminin tarifini yapar. Daha sonra tasavvurât ve tasdîkât ile bunların mebâdî ve makâsıdını açıklar. Bu dörtlül kısımla kıyâsın beş kısmının toplamından hareketle mantığın dokuz kısmı olduğunu söyler.²³⁵ Ardından *Îsâgûcî*'yi şerh etmeye başlar.

2.2.26. Kavl-i Ahmed

Müellifi, Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır b. Müslim ed-Dımaşkî'dir. 706/1306'da doğmuş, 785/1383 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Fakîh ve kıraat âlimi olan müellif, ders ve fetva verirdi. *Şerhu Dureri'l-Ebrâr fî Furûi'l-Fıkhi'l-Hanefî* adında bir eseri vardır.²³⁶ Müellif, Dımaşk'ta Daru'l-Adl'de fetva makamında görev yapmıştır.²³⁷

Kavl-i Ahmed, bir önceki başlıkta geçen *Fenârî* üzerine ta'lik olarak yazılmıştır.²³⁸ Şark medreselerinde *Kavl-i Ahmed*, *Fenârî* ile beraber okunmaktadır. Derslerde önce

²³² Hanbelî, VII/341.

²³³ Taşköprizâde, *Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 19-20.

²³⁴ Kâtip Çelebi, I/207.

²³⁵ Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî el Fenârî, *el-Fevâidü'l-Fenârîyye*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ty., 3-6.

²³⁶ Kehhâle, II/138.

²³⁷ Hanbelî, VII/29.

²³⁸ Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır b. Müslim ed-Dımaşkî, *Kavl-i Ahmed* (*Mukayyed Fenârî alâ Kavl-i Ahmed* içinde), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ty. 66-157.

Fenârî'den bir bölüm okunur, sonraki derste ise *Kavl-i Ahmed*'de bu bölüme karşılık olarak gelen kısım okunur. Bu şekilde her iki kitap beraber devam ettirilir.

2.2.27. er-Risâletü'l-'Adudiyye

Müellifi, Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulğaffar b. Ahmed el-Îcî eş-Şirâzî'dir. 708/1308'de doğmuş, 756/1355 yılında vefat etmiştir. Dımaşk'ta kâdî'l-kudât görevinde bulunmuştur.²³⁹ Nahiv, beyan, meânî, fıkıh ve kelamın yanı sıra aklî ilimlerde de âlim olan müellifin bazı eserleri şunlardır: *el-Fevâidu'l-Ğiyâsiyye*, *el-Mevâkıf*, *Tahkiku't-Tefsîr fî Teksîri't-Tenvîr*.²⁴⁰

Bu kitap *er-Risâletü'l-Vaz'îyye* olarak da bilinmektedir. *Risaletu'l-Vaz'îyye*, bir mukaddime, taksim ve hatimeden oluşmaktadır. Mukaddimede lafzın vaz'ı konusu işlenmiştir. Taksim bölümünde lafzın medlûlünün küllî veya müşahhas oluşu itibariyle kısımları anlatılmıştır. Hatimede de medlûl konusu ile ilgili on iki tenbih yer almıştır.²⁴¹

Risaletu'l-Vaz'îyye üzerine birçok şerh, hâşiye ve ta'likler yazılmıştır. Bazı şarihleri şunlardır: Ebu'l-Kasım el-Leysî (aşağıda zikredilecek olan şerh), İsmâuddîn el-İsferâyinî, Abdurrahman Câmî ve Hâce Ali es-Semerkindî.²⁴²

2.2.28. Şerhü'r-Risâleti'l-'Adudiyye

Müellifi, Ebu'l-Kasım Nasıruddin İbrahim b. Muhammed el-Leysî es-Semerkindî el-Hanefî'dir. 907/1501 yılından sonra vefat etmiştir. Müellif, *Mustahlasu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adında bir eser ve *Miftâh*'a bir hâşiye yazmıştır.²⁴³

Şerhü'r-Risâleti'l-'Adudiyye, *Risâletü'l-Vaz'îyye*'ye şerh olarak yazılmıştır. Müellif, *Risâletü'l-Vaz'îyye*'nin çok önemli meseleler içerdiğini fakat çok veciz olduğu için açıklanmaya muhtaç olduğunu, bu yüzden bu şerhi yazmaya karar verdiğini

²³⁹ Hanbelî, VI/360.

²⁴⁰ Kehhâle, V/119; Süyûtî, *Buğye*, II/110.

²⁴¹ Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulğaffar b. Ahmed el-Îcî eş-Şirâzî, *er-Risâletü'l-Adudiyye* (*Şerhü'r-Risâleti'l-Vaz'îyye* içinde), Haşimi Yayınevi, İstanbul 2011, 50-164.

²⁴² Kâtip Çelebi, II/898.

²⁴³ Ziriklî, I/65.

söyler.²⁴⁴ Bu esere Muhammed b. Sâlim b. Ahmed el-Hifnî (v. 1181/1767) ve Muhammed b. Ahmed Arefe ed-Dusûkî (v. 1230/1815) birer hâşiye yazmışlardır.

2.2.29. er-Risâletü'l-‘İsâmiyye

Müellifi, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî'dir. 885'te İsferâyin'de doğmuş, 945/1538 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir.²⁴⁵ Horasan âlimlerindendir. Tefsir, hadis, akâid, fıkıh, luğat, edep, mantık, felsefe, belağat ve kelamda derinleşmişti. Beyan ve tasavvuftaki eserlerinin yanında birçok alanda şerhleri de vardır.²⁴⁶ Bazı eserleri şunlardır: *Hâşiyetün alâ Şerhi Adâbi's-Semerkandiyye*, *Hâşiyetün alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, *Şerhü's-Şemâil li't-Tirmizî*.²⁴⁷

er-Risâletü'l-‘İsâmiyye, Semerkandî'nin *el-Ferîde* metnine şerh olarak yazılmıştır. Kitap üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm altı kısma ayrılmış olup sırasıyla mecâz-ı müfred, istiâre-i musarraha, istiâre-i tahkîkiyye ve istiâre-i tahyîliyye, istiârenin karîneleri, terşîh ve mecâz-ı mürekkeb konuları açıklanmıştır.²⁴⁸ İkinci bölümde istiâre-i mekniyye konusu selef, Sekkâkî ve Hatîb'in mezhebine göre açıklanmış, bölümün sonunda müşebbehin bazı hükümleri belirtilmiştir.²⁴⁹ Üçüncü bölümde ise tahyîlin selef ve Hatîb'e göre tarifi, Zemahşerî'nin tahyîl hakkındaki görüşü, Sekkâkî'nin istiâre-i mekniyye hakkındaki görüşü, istiâre-i mekniyye'nin karineleri ve terşîh konusu izah edilmiştir.²⁵⁰

er-Risâletü'l-‘İsâmiyye üzerine birçok hâşiye yazılmıştır. Bu haşiyelerden biri olan İsmâil b. Sinân es-Sivâsî'nin (v. 1048/1638)'nin *Hâşiye alâ Şerhi'l-‘İsâm alâ Risâleti'l-İsti'âre*'si Bayram Kurt tarafından tahkik edilerek yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. (*İsmâ'îl b. Sinân es-Sivâsî (ö.1048 /1638)'nin Hâşiye 'Alâ Şerhi'l-‘İsâm*

²⁴⁴ Ebü'l-Kasım Nasıruddin İbrâhîm b. Muhammed el-Leysî es-Semerkandî el-Hanefî, *Şerhü'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2011, 19-22.

²⁴⁵ Kehhâle, V/119.

²⁴⁶ Busenîsi, I/615-1617; Ziriklî, I/66.

²⁴⁷ Kehhâle, I/101.

²⁴⁸ İsmâuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî, *er-Risâletü'l-‘İsâmiyye li Halli Dekâik's-Semerkandiyye*, (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Haşimi Yayınevi, İstanbul 2015, 72-265.

²⁴⁹ İsferâyînî, 266-308.

²⁵⁰ İsferâyînî, 309- 347.

'*Alâ Risâleti'l-İsti'âre Adlı Eserinin Tahkîki*, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane 2019).²⁵¹

2.2.30. Velediyye

Müellifi, Saçaklızâde namıyla meşhur Muhammed b. Ebubekir el-Mar'âşî'dir. 1150/1737 yılında Maraş'ta vefat etmiştir. Otuza yakın eser yazmıştır.²⁵² Sûfî, âlim ve fakîh olan müellifin bazı eserleri şunlardır: *Tertîbü'l-'Ulûm*, *Teshîlü'l-Ferâid*, *Tehzîbü'l-Kıraât*, *Hâşiyetün alâ Şerhi Sa'd li'l-Akâidi'n-Nesîfe* ve *Gayetü'l-Burhân*.²⁵³

Velediyye, üç bâbdan ve bir hatimedden oluşmaktadır. Birinci bâb, tarif hakkındadır. Burada suğrânın men'i, tarifin iptali, tarife itiraz ve bu itirazın ortadan kaldırılması konusu ele alınmıştır. İkinci bâbda küllînin cüz'iyatlarına taksimi, taksimin hasrına itiraz, taksime itiraz, küllün cüzlerine taksimi konuları açıklanmıştır.²⁵⁴

Üçüncü bab ise, tasdik ve bu manaya gelen nâkıs mürekkepler hakkındadır. Bu bab üç makaleden oluşur. Birinci makalede dokuz fasılda men' konusu, ikinci makalede muâraza konusu, üçüncü makalede altı fasılda nakz konusu incelenmiştir. Hâtimede de sâil ve muallil arasındaki münazaranın sonucu ile men ve nakdin hülâsası hakkında bazı açıklamalar yapılmıştır.²⁵⁵

2.2.31. el-Habîyyetü'l-Halîliyye

Müellifi Molla Halil b. Molla Hüseyin el-İs'irdî el-Ömerî eş-Şâfiî'dir. 1167/1754 yılında doğan müellif, 1259/1843 yılında vefat etmiştir. Bazı eserleri şunlardır:

²⁵¹ *er-Risâletü'l-'İsâmiyye* üzerine yazılan hâşiyeler hakkında detaylı bilgi için bk. Bayram Kurt, *İsmâ'il b. Sinân es-Sivâsî (ö.1048 /1638)'nin Hâşiyeye 'Alâ Şerhi'l-'İsâm 'Alâ Risâleti'l-İsti'âre Adlı Eserinin Tahkîki*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Gümüşhane 2019, 16-20.

²⁵² Zirîklî, VI/60.

²⁵³ Kehhâle, IX/118-119.

²⁵⁴ Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî Saçaklızâde, *er-Risâletü'l Velediyye fî Âdâbi'l Bahsi ve'l-Münâzara*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2012, 18-57.

²⁵⁵ Saçaklızâde, 58-110.

*Ezhârü'l-Gusûn, Usûlü'l-Hadîs, Usulü'l-Fıkıh, Te'sîsü'l-Kavâidi'l-Akâid ve Minhâcü's-Sünneti's-Seniyye.*²⁵⁶

Habiyye, münazara ilmi ile ilgili terimleri açıklamakta ve bu ilmin kurallarını özet bir şekilde anlatmaktadır. Manzum olarak yazılmıştır. Kitap yüz üç beyitten ibarettir.²⁵⁷ *Habiyye*, ezberlenmekte olan kitaplardandır.

2.2.32. Hâşiyetü Abdulğafûr ale'l-Câmî

Müellifi, Radıyyüddîn Abdulğafûr el-Lârî el-Ensârî'dir. Abdurrahmân Câmî'nin talebelerindendir. Müellif, 912/1506 yılında Herat'ta vefat etmiştir.²⁵⁸

Bu kitap, Mollâ Câmî üzerine hâşiye olarak yazılmıştır.²⁵⁹ Müellif, hâşiyeyi yazdığı esnada “el-Esvât (sesler)” konusuna gelince vefat etmiştir.²⁶⁰ Bu yüzden bu hâşiye tamamlanamamıştır. Şark medreselerinde bu hâşiyenin “mu‘rab” konusuna kadar olan kısmı okunmaktadır.²⁶¹ Bu hâşiye, Şark medreselerinde nahve dair okutulan son kitaptır.

2.2.33. er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idî'l-Mantukıyye.

Müellifi, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Ali b. Ömer b. Alî el-Kâtibî'dir. 600/1204 yılında Kazvin'de doğmuş, 675/1277'de vefat etmiştir. Felsefe, mantık ve hey'et ilimlerinin önemli âlimlerinden biridir. Bazı eserleri şunlardır: *Hikmetü'l-Ayn, el-Mufasssal fî Şerhi'l-Muhassal, el-Munassas fî Şerhi'l-Mulahhas, Risâle fî İsbâtî'l-Vâcib, Câmî'ud-Dakâik fî Keşfi'l-Hakâik, Şerh-u Keşfi'l-Esrâr an Ğavâmizi'l-Efkâr.*²⁶²

er-Risâletü's-Şemsiyye mukaddime, üç makale ve hâtimedden oluşmaktadır. Mukaddimede mantık ilminin mahiyeti, bu ilme duyulan ihtiyaç ve bu ilmin mevzusu

²⁵⁶ Kehhâle, IV/117. Ayrıca bk: Halil Akçay, “Molla Halil'in el-Habiyye Adlı Eserinin Münazara İlmindeki Yeri ve Önemi”, *Molla Halil es-Si'irdî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, II/591-601.

²⁵⁷ Molla Halil b. Molla Hüseyin el-İs'irdî, *el-Habiyyetü'l-Halîliyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2013.

²⁵⁸ Kehhâle, V/269.

²⁵⁹ Radıyyüddîn Abdulğafûr el-Lârî el-Ensârî, *Hâşiyetü Abdulğafûr ale'l-Câmî*, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309, 2-249.

²⁶⁰ Abdulğafûr, 249.

²⁶¹ Abdulğafûr, 27.

²⁶² Ebü'l-Hasen Necmüddîn Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî el-Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye (Tahrîrî'l-Kavâ'idî'l-Mantukıyye içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017, 9-10.

açıklanmıştır.²⁶³ Birinci makale müfredler hakkındadır. Bu makalede dört fasılda lafızlar, müfred manalar, küllîler, cüz'iler ve ta'rifler konusu işlenmiştir.²⁶⁴ İkinci makale, kaziyyeler ve hükümleri hakkındadır. Burada bir mukaddimede kaziyenin tarifi yapılmış, devamında üç fasılda kaziyye-i hamliyye ve kısımları, kaziyye-i şartiyye ve kısımları ile kaziyenin hükümleri açıklanmıştır.²⁶⁵

Eserin üçüncü makalesi kıyâs konusuna ayrılmıştır. Beş fasılda kıyâsın tarifi, eşkâl-i erbaa, iktirânî kıyâs, istisnaî kıyâs ve kıyâsla ilgili diğer hükümler ele alınmıştır.²⁶⁶ Hâtimeyi ikiye ayıran müellif, birinci kısımda kıyâs-ı yakînî dediği bürhânın altı kısmı olan evveliyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve kazâyâ kıyâsatüha maaha ile kıyâs-ı gayr-i yakînî dediği meşhûrât, müsellemlât, makbûlât maznûnât, muhayyelât ve vehmiyyât konularını incelemiştir. Hâtimenin ikinci kısmında da eczâü'l-'ulûm olan mevzu, mebâdî ve mesâil konularında bilgiler verilerek kitap tamamlanmıştır.²⁶⁷

2.2.34. Şerhü'r-Risâleti's-Şemsiyye

Eserin tam adı *Tahrîrû'l-Kavâ'idî'l-Mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*'dir. Müellifi Kutbüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî'dir. İbni't-Tahtânî adıyla meşhur olmuştur. 694/1295'te doğmuş, 766/1365'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. Tefsir, meânî, beyan, nahiv, mantık, hikmet ve diğer şer'i ilimlerde âlim idi. Müellifin bazı eserleri şunlardır: *Levâmiü'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr*, *Şerhü'l-İşârât li-İbn-i Sînâ* ve *Letâifü'l-Esrâr*.²⁶⁸ Ayrıca müellif, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına da bir hâşiye yazmıştır.²⁶⁹

Şerhü's-Şemsiyye, bir önceki başlıkta içeriğini aktardığımız Kazvînî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye*'si üzerine yazılmış bir şerhtir.²⁷⁰ Şark medreselerinde okutulan

²⁶³ Kazvînî, 16-58.

²⁶⁴ Kazvînî, 58-154.

²⁶⁵ Kazvînî, 155-255.

²⁶⁶ Kazvînî, 256-305.

²⁶⁷ Kazvînî, 306-315.

²⁶⁸ Kehhâle, XI/215-216.

²⁶⁹ Hanbelî, VI/403.

²⁷⁰ Kutbüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî, *Tahrîrû'l-Kavâ'idî'l-Mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017.

mantık kitaplarının sonuncusudur. Daha önceki mantık kitaplarında okunan konular bu şerh ile daha da pekiştirilmektedir.

2.2.35. Telhîsu'l-Miftâh

Müellifi, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer el-İclî el-Kazvînî'dir. 666/1268 yılında Musul'da doğmuş, 739/1338 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Muhaddis, usûlî, fakîh, edip ve şair olan müellif, meânî, beyan ve Arabî ilimlerde de âlim idi. Kadılık görevinde bulunmuş, ayrıca Hatîbü'd-Dımaşk diye de meşhur olmuştur. Müellifin eserlerinden bazıları şunlardır: *eş-Şezrû'l-Mercânî min Şi'ri'l-Errecânî*, *şerhu Lâmiyyeti's-Sâvî fi'l-Arûz*, *Kitâb fi'l-Usûl*, *Telhîsu'l-Miftâhi'l-'Ulûm* ve *el-Îzâh fi'l-Meânî*.²⁷¹

Telhîsü'l-Miftâh, Ebû Ya'kûb Yusuf es-Sekkâkî'nin (v. 626/1229) *Miftâhü'l-'Ulûm* adlı eserinin belâgata ayrılan üçüncü bölümünün muhtasarıdır.²⁷² *Telhîs*, bir mukaddime ve her birine “fen” adı verilen üç bölümden ibarettir. Mukaddimedede fesâhat ve belâgatın tarifleri ve kısımları açıklanmıştır.²⁷³ Birinci fen meânî ilmine ayrılmıştır. Burada sekiz bölümde sırasıyla isnâd-ı haberinin halleri, müsnedün ileyhın halleri, müsnedin halleri, fiilin müteâllikâtının halleri, kasr, inşâ, fasıl, vasıl, îcâz, itnâb ve müsavât konuları işlenmiştir.²⁷⁴ Şark medreselerinde kitabın buraya kadar olan kısmı okunmaktadır. İkinci ve üçüncü fenler okunmamaktadır.

Telhîs'in ikinci fenni beyan ilmi hakkında olup burada beyanın tarifi, delâlet, hakikat, mecâz, teşbih, istiare ve kinâye gibi konular sekiz bölümde ele alınmıştır.²⁷⁵ Üçüncü fen ise bedî' ilmi hakkındadır. Müellif burada bedî' ilmini tarif ettikten sonra bu ilmi muhassînat-ı ma'neviyye ve muhassînât-ı lafziyye diye ikiye ayırmış ve ilgili konuları açıklamıştır.²⁷⁶

Telhîs üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bu esere şerh yazan bazı dilciler şunlardır: Muhammed b. Muzaffer el-Halhâlî (v. 745/1345), Şemsuddîn Muhammed b.

²⁷¹ Kehhâle, X/145-146.

²⁷² Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-İclî el-Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh* (Muhtasaru'l-Meânî içinde), Mektebetü Seydâ, Diyarbakır 2015, 14-15.

²⁷³ Hatîb el-Kazvînî, 17-32.

²⁷⁴ Hatîb el-Kazvînî, 33-223.

²⁷⁵ Hatîb el-Kazvînî, 224-321.

²⁷⁶ Hatîb el-Kazvînî, 322-406.

Osman b. Muhammed ez-Zûzenî (v. 792/1390), Sa'düddîn et-Teftâzânî (748/1348'de *Mutavvel*'i, 756/1356'da da *Muhtasar*'ı yazmıştır.²⁷⁷ Ayrıca Hatîb Kazvînî'nin belagat ilmindeki yeri hakkında Mehmet Yalar tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır. (*el-Hatîb el-Kazvînî ve Belagat İlmindeki Yeri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997). Yakın bir zamanda da Kazvînî'in Sekkâkî'ye itirazları hakkında bir doktora çalışması hazırlanmıştır. (Hüseyin Arslan, *Hatip el-Kazvînî'nin Telhis ve İzah Adlı Eserlerinde Sekkaki'ye İtiraz Ettiği Meseleler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

2.2.36. Muhtasaru'l-Meânî

Müellifi, *Şerh-u Tasrîfi 'l-İzzî* başlığında adı geçen Sa'düddîn et-Teftâzânî'dir. Bu eser, *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine şerh olarak yazılmıştır. *Muhtasaru'l-Meânî*, *Telhîs* metni ile birlikte okunmaktadır. Şark medreselerinde kitabın bir önceki başlıkta içeriği hakkında bilgi verdiğimiz birinci bölümü olan meânî ilmi hakkındaki kısmı okunmaktadır.²⁷⁸

Üzerine çeşitli şerhlerin yazılmış olduğu *Muhtasar*'ın bazı şarihleri şunlardır: Nizamuddin Osman el-Hatâyî (v. 901/1495), el-Mevlâ Muhammed b. el-Hatîb er-Rûmî (v. 901/1495), Yusuf b. Hüseyin el-Kermastî (v. 906/1501), Şeyhu'l-İslam Ahmed b. Yahya b. Muhammed el-Hafîd (v. 916/1510-11) ve Şihabuddin Ahmed b. Kasım el-Ubâdî er-Ezherî (v. 994/1585-86).²⁷⁹

2.2.37. Cevheretü't-Tevhîd

Müellifi, Ebû İshâk İbrâhîm b. İbrâhîm b. Hasan b. Alî el-Lekkânî el-Malikî el-Mısırî'dir. Hadis, usul-i hadis, kelam ve fıkıh âlimidir. 1041/1631 yılında vefat etmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *Behcetü'l-Mehâfil* ve *Ecme'u'l-Vesâil*, *Cevheretü't-Tevhîd*, *Hâşiyetün alâ Muhtasari'l-Halîl*, *Tavdîhu Elfâzi'l-Ecrûmiyye*.²⁸⁰ Müellifin kendisi

²⁷⁷ Kâtip Çelebi, I/473-474.

²⁷⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Abdillâh el-Fârisî el-Herevî et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Meânî*, Mektebetü Seydâ, Diyarbakır 2015, 9-223.

²⁷⁹ Kâtip Çelebi, I/476.

²⁸⁰ Kehhâle, I/2.

Cevhere üzerine kebir, sağır ve vasat olmak üzere üç tane şerh yazmıştır. Oğlu Abdusselam (v. 1078/1667-68) da bu esere *İrşâdü'l-Mürîd* adında bir şerh yazmıştır.²⁸¹

Cevhere, manzum bir eser olup yüz kırk dört beyitten oluşmaktadır. İçerdiği konular şu şekildedir: Allah'ın varlığı, iman ile İslam'ın tarifi, iman- İslam ilişkisi, selbî ve subûtî sıfatlar, sıfatların kadim oluşu, İlâhî isimlerin tevkîfî oluşu, Kur'ân'ın hudûstan tenzih edilmesi gerektiği, kulların fillerini Allah'ın yarattığı, kulun kesble sorumlu olduğu, Mu'tezile'nin aslah düşüncesinin reddi, rü'yetullâhın imkânı, kaza ve kadere imanın vücûbiyeti, peygamberlerin sıfatları, mûcize meselesi, Hz. Peygamber'in mû'cizeleri, insanların en üstünü olduğu, miraç mucizesi, meleklerle iman, ruhun ve aklın mahiyeti, mizan, arş, kürsî, sırat, cennet-cehennem, şefaât, haşır, rızk, kötü hasletler, devlet başkanının adil olması gerektiği vs.²⁸² *Cevhere*, Şark medreselerinde talebelerin tercihinine bağlı olarak ezberlenebilmektedir.

2.2.38. Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd

Müellifi, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî eş-Şâfiî'dir. 1198/1784 yılında Bâcûr'da doğmuş, 1277/1860 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Mantık, feraiz, kelam tevhid ve sarfta te'lifleri vardır. Câmi'u'l-Ezher'de hocalık yapmıştır.²⁸³ Bazı eserleri şunlardır: *Tuhfetü'l-Beşer alâ Mevlidi İbn-i Hacer*, *Tuhfetü'l-Hâyriyye alâ Fevâidi's-Şenşûriyye fi'l-Ferâid*, *Hâşiyetün ale's-Şemâil li't-Tirmizî ve Hâşiyetün alâ Metni's-Semerkandiyye fi'l-Beyân*.²⁸⁴

Tuhfetü'l-Mürîd, manzum olan *Cevhere* metni üzerine mensur bir şerh olarak yazılmıştır.²⁸⁵ Eserin girişinde besmele, hamd, salât ve selam ayrıntılı bir şekilde açıklanmış daha sonra akâid ilminin tarifi, konusu ve faydası, din, umûru'd-dîn, tevhîd, irşâd, seyf, hak, sıdk, risâlet kavramları, Hz. Peygamber'in isimleri, Rab kelimesi, âl

²⁸¹ Kâtip Çelebi, I/620.

²⁸² Ebû İshâk İbrâhîm b. İbrâhîm b. Hasan b Ali el-Lekkânî el-Mâlikî el-Mısırî, *Cevhereti't-Tevhîd* (*Tuhfetü'l-Mürîd* içinde), (thk: Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, 239-245.

²⁸³ Ziriklî, I/71.

²⁸⁴ Kehhâle, I/83-84.

²⁸⁵ İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bacûrî eş-Şâfiî, *Tuhfetü'l-Mürîd*, (thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.

üzerine salât getrimenin hükmü gibi konular izah edilmiştir.²⁸⁶ Daha sonra müellif, *Cevhere*'yi şerh etmeye başlamıştır.

2.2.39. el-Varakât fî Usûli'l-Fıkıh

Müellifi, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Cüveynî'dir. 419/1028'de doğmuş, 478/1085 yılında Nişabur'da vefat etmiştir. Müfessir, fakîh, mütekellim, usûl âlimi ve edip idi.²⁸⁷ Müellifin yazdığı bazı eserler şunlardır. *Nihayetü'l-Matlab fî'l-Mezheb*, *el-İrşâd fî'l-Usûl*, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh* ve *er-Risâletü'n-Nizâmiyye fî Ahkâmi'l-İslamiyye*.²⁸⁸

Varakât'ta ele alınan konular şunlardır: Fıkıh ve usûlün tarifi, vâcib, mendûb, mübâh, mahzur, mekruh, sahih, fâsid, ilim, zan, şek, emir, nehiy, âmm, hâs, mücmel, mübeyyen, zahir, müevvel, ef'âl, nâsih, mensûh, mecâz, icmâ, kıyâs, hazır ve ibâhe, tertîbu'l edille, müftînin şartları, müsteftînin şartları, taklîd ve ictihâd.²⁸⁹

Varakât'ı şerh eden bazı âlimler şunlardır: Tâcuddîn İbnu'l-Ferkah Abdurrahmân b. İbrâhîm (v. 690/1291), Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (v. 864/1459), İmâm Kemâluddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân (v. 874/1469-70). Ayrıca Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed et-Tûhî (v. 893/1487) ve Seyyid Muhammed b. İbrâhîm İbnu'l-Mufaddal el-Mîmî (v. 1085/1674) de *Varakât*'ı nazmetmişlerdir.²⁹⁰

2.2.40. Cem'u'l-Cevâmi'

Müellifi, Tâcuddîn Ebû Nasr b. Takiyyiddîn Abdülvahhâb b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm b. Yûsuf es-Subkî'dir. 727/1327'de Kâhire'de doğmuş, 771/1370'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. On sekiz yaşında iken fetva icâzeti alan müellif, fıkıh, hadis, tabakat, usûl-i fıkıh ve Arap dilinde bilgin idi. Dımaşk medreselerinin çoğunda ders veren müellif birçok ünlü âlim yetiştirmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *Men'u'l-Mevâni'*

²⁸⁶ Bacûrî, 9-26.

²⁸⁷ Kehhâle, VI/184.

²⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1994, XXXII/236.

²⁸⁹ Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Cüveynî, *el-Varakât fî Usûli'l-Fıkıh*, Mektebetü Mustafa Elbânî, Mısır 1955, 2-24.

²⁹⁰ Kâtip Çelebi, II/2006.

*an Cem‘i‘l-Cevâmi‘, Ref‘u‘l-Hâcib an Muhtasari İbni‘l-Hâcib, el-İbhâc fî Şerhi‘l-Minhâc, Tabakâtü‘ş-Şâfi‘iyeti‘l-Kübrâ, Mu‘îdü‘n-Ni‘âm ve Mübîdü‘n-Nikâm, el-Eşbâh ve ‘n-Nezâir, et-Tevşîh fî ‘l-Fıkh, Evdahü‘l-Mesâlik ilâ İlmi‘l-Menâsik.*²⁹¹

Cem‘u‘l-Cevâmi‘, usûl ilminde Hanefî ve Şâfiî metotlarını birleştirmiştir. Üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Müellif kitabı yedi kısma ayırmıştır. Müellif ilk önce bazı muakaddimleri açıklamış ardından usûl meselelerini yedi kitapta sırasıyla şu şekilde ele almıştır: Kitab, sünnet, icmâ, kıyâs, istidlâl, teâdül ve terâcih, ictihâd.²⁹² Herbir kitapta adı geçen konular detaylıca açıklanmıştır.

2.3. ŞARK MEDRESELERİNDE OKUTULAN ULÛM-İ DÎNİYYE KİTAPLARI

Şark medreselerinde gramer ilimlerine gösterilen önem bazı dönemlerde zarurete binaen ulûm-u diniyyenin önüne geçtiyse de günümüzde tefsir, hadis, fıkıh, siyer, tasavvuf vb. ilimler de bu medreselerde aynı önem ve itina ile okutulmaktadır.²⁹³ Bu kitapların bir kısmı ders müfredatında yer alan kitaplarla beraber günlük olarak okunmaktadır. Bu dersler, farklı hocalar tarafından verilmekte olup bazen ferdî bazen de toplu halka dersleri şeklinde yapılmaktadır. İcâzet sonrasında ise bu alanlardaki kitaplar daha yoğun bir program ile takip edilmektedir.²⁹⁴

2.3.1. Tefsir Kitapları

Envârü‘t-Tenzîl ve Esrârü‘t-Te‘vîl (Tefsiru‘l-Beyzâvî): Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v. 685/1286).

Tefsîru‘l-Celâleyn: Celâleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî (v. 864/1459) ve Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (v. 911/1505).

Ebda‘u‘l-Beyân: Molla Bedruddîn Sancar.

²⁹¹ Harrânî, 189-190.

²⁹² Tâcüddîn Ebû Nasr İbn Takiyyiddîn Abdülvehhâb b. Abdilkâfi es-Subkî el-Mısırî, *Cem‘ü‘l-Cevâmi‘, Dârü‘l-Kutubi‘l-İlmiyye*, Beyrut 2002, 11-133.

²⁹³ Maruf Toprak, “Günümüz Medreseleri”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (I/72)*, Muş 2013, 72.

²⁹⁴ Şark medreselerinde okutulan ulûm-u şer‘iyye kitaplarının içerikleri ve farklı tasnifler için bk: Çiçek, 70-77; Nusrettin Bolelli, “XVIII. - XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı: 15, 161-169; Yakışık, 508-510.

et-Tibyân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân (Usûl), Muhammed Alî es-Sâbûnî.

2.3.2. Hadis Kitapları

Kütüb-i Sitte

el-Muvatta': Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Ashâbî el-Yemenî (v. 179/795).

Riyâzü's-Sâlihîn: Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (676/1277).

Erba'ûni'n-Neveviyye: Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (676/1277).

Mişkâtü'l-Mesâbih: Veliyyüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb et-Tebrîzî (v. 741/1340).

el-Lü'lü'ü ve'l-Mercân fî mâ İttefeka aleyhi's-Şeyhân: Muhammed Fuâd Abdilbâkî b. Salih el-Mısırî (v. 1968).

Mukaddimetü İbni's-Salâh (Usûl): İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî (v. 643/1245).

Nuhbetü'l-Fiker (Usûl): İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449).

2.3.3. Fıkıh Kitapları

et-Takrîb fî'l-Fıkh (*Gayetü't-Takrîb*) (Şâfiî fikhı): Ebû Şücâ Ahmed b. Hüseyin el-İsfahânî (v. 500/1107).

Minhâcü't-Tâlibîn (Şâfiî fikhı): Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (676/1277).

Hâşiye alâ Şerhi İbn Kâsım el-Gazzî alâ Metni Ebî Şücâ (Şâfiî fikhı): İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî (v. 1277/1860).

İ'ânetü't-Talibîn (Şâfiî fikhı): Osman b. Muhammed el-Bekrî ed-Dimyâtî (v. 1300/1883).

Muhtasaru'l-Kudûrî (Hanefî fikhı): Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî el-Bağdadî (v. 428/1037).

Nûru'l-İdah (Hanefî fikhı): Hasen b. Ammâr b. Alî el-Mısırî (v. 1069/1659).

el-İhtiyâr (Hanefî fikhı): Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsılî (v. 683/1284).

el-Hidâye (Hanefî fikhı): Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî el-Merginânî (v.

593/1197).

Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb (Hanefî fikhı): Abdulğani b. Tâlib el-Meydânî ed-Dimeşkî (v. 1298/1881).

2.3.4. Siyer Kitapları

eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ: Ebu'l-Fazl İyâz b Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (v. 544/1149).

Nûru'l-'Uyûn fî Telhîsi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Seyyidi'n-Nâs (v. 734/1334).

es-Sîretü'l-Halebiyye: Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Ali b. Burhâniddîn İbrahim b. Ahmed el-Halebî (v. 1044/1635).

es-Sîretü'n-Nebeviyye ve'l-Âsârü'l-Muhammediye: Ahmed b. Zeynî Dahlân (v. 1304/1886).

Târihu'l-Havâdis ve'l-Ahvâli'n-Nebeviyye: Seyyid Muhammed Hasen b. Alevî el-Malikî el-Mekkî (v. 2004).

Muhammedun Resûlullâh: Muhammed Rıza.

Nûrû'l-Yakîn fî Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn: Muhammed b. Afîfî el-Hudarî (v. 1927).

2.3.5. Tasavvuf ve Ahlâk Kitapları

er-Risâletü'l-Kuşeyriyye: Abdülkerîm b. Hevâzin (v. 465/1072).

İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn: Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (v. 505/1111).

Eyyühe'l-Veled: Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (v. 505/1111).

Mektûbât: İmâm-ı Rabbânî Ahmed es-Sirhindî (v. 1034/1624).

el-Hikemü'l-'Ata'iyye: İbn Ataullâh el-İskenderî (v. 709/1309).

Mektûbât: Ebü'l-Baha Ziyâüddîn Hâlid el-Bağdâdî (v. 1242/1827).

2.4. DERS KİTAPLARININ OKUNMA SÜRESİ

Şark medreselerinde icâzet öncesi okunmakta olan ders kitaplarının sabit bir tamamlanma süreleri yoktur. Çünkü dersler her bir talebenin seviyesine göre verilmektedir. Ancak günümüzde medreselerde takip edilen sisteme bakılarak her kitap için aşağıdaki gibi ortalama bir okunma süresi verilebilir. Burada sadece icâzet öncesinde okutulmakta olan zorunlu müfredat kitaplarının okunma süresi verilecektir. Çünkü icâzet öncesinde veya sonrasında okunan ulûm-i diniyye kitapları her medresede aynı zaman diliminde okutulmadığı gibi okunan kitaplar da farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle bütün medreselerde okutulan ulûm-i diniyye kitaplarından ve bunların okunma süresinden söz etmek pek mümkün görünmemektedir.

Kitabın Adı	Alanı	Okunma Süresi
Emsile	Sarf	2 hafta
Binâ	Sarf	1 ay
‘İzzî	Sarf	3 ay
Avâmil (Cürcânî)	Nahiv	1 ay
Avâmil (Birgivî)	Nahiv	1 ay
Zurûf	Nahiv	2 hafta
Terkîb	Nahiv	2 hafta
Mütemmimetü'l-Ecrûmiyye	Nahiv	3 ay
Şerhü'l-Muğnî	Nahiv	8/9 ay
Sutûr	İstiare	2 hafta
Sâ'dinî	Sarf	4 ay

Hallu'l-Me'âkid	Nahiv	6 ay
Şerhu Katri'n-Nedâ	Nahiv	4/5 ay
Süyûtî	Nahiv	9 ay
Mollâ Câmî	Nahiv	9 ay
Süllem	Mantık	1 ay
Muğni't-Tullâb	Mantık	2/3 ay
Kavl-i Ahmed	Mantık	5 ay
Risâletü'l-'Adudiyye	Vaz'	1 ay
İsâm İstiare	İstiare	2 ay
Velediyye	Münazara	2 hafta
Habiyye	Münazara	2 hafta
Abdulğafûr	Nahiv	2 ay
Şerhü'ş-Şemsiyye	Mantık	3 ay
Muhtasaru'l-Meânî	Meânî	7 ay
Tuhfetü'l-Mürîd	Akâid	5 ay
Varakât	Usûl	1 ay
Toplam		6.5/7 yıl

SONUÇ

İslam tarihine bakıldığında Arapça ve dinî ilimlerin eğitim-öğretim faaliyetlerinde medreselerin ciddi bir katkısı olduğu görülür. Anadolu coğrafyasında da yüzyıllar boyunca medreseler faaliyetlerine devam etmişlerdir. Günümüzde de Şark medreseleri adı ile çalışmamıza konu edindiğimiz medreseler, Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde hizmetlerini sürdürmektedir.

Şark medreselerinde gerek günlük yaşamda, gerek eğitim müfredatının takip edilmesi noktasında ciddi bir disiplin olduğu dikkat çekmektedir. Burada ilim tahsilinden ziyade edep ve ahlâka verilen önem, dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu medreselerin hem bölgede hem de ülke çapında rağbet görmesinin en önemli nedenlerinden biri ciddi bir ilim tahsili ve edep-ahlâk konusundaki titizlik sayılabilir.

Şark medreselerinin müfredatına bakıldığı zaman Arap diline hâkim olmayı sağlayacak önemli eserlerin okutulduğu görülmüştür. Bu medreselerde eğitim sürecinde sadece metin okutmak, salt bilgi elde etmek değil, şerh ve hâşiye geleneğinden azami oranda istifade edilerek bilgilerin yorumlanması, harmanlaması, sorular sorularak cevaplar aranması ve böylece elde edilecek bilgilerin sağlam bir şekilde temellendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu anlamda dersten önceki mütalaa, dersten sonraki tekrar ve müzakerelere çok önem verilmektedir. Okutulan kitapların metinleri ezberletilmekte, bu ezberler sık sık kontrol edilmektedir. Ayrıca tamamlanan her ders kitabından sonra sınavlar yapılarak okunan kitaptaki bilgilerin talebede ne kadar karşılık bulduğu ölçülmektedir.

Ortalama yedi yıl devam eden eğitim süresi boyunca daha ziyade Arap dili gramer kitapları okunmaktadır. Gramer kitaplarına bu kadar zaman ayrılması belki kimilerince fazla sayılabilmektedir. Fakat kanaatimize göre bu süre, buradaki eğitim verilirken hedeflenen seviye için sanıldığı kadar fazla değildir. Belki icâzet öncesi eğitim süresinde ulûm-i diniyyeye (tefsir, hadis, fıkıh, usûl vb.) gerektiği kadar zaman ayrılmamaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki Arap dili kısa bir zamanda hâkim olunacak bir dil değildir. Bu dile vakıf olmak uzun yıllar gerektirmektedir. İşte bu nedenle Şark medreselerinde şöyle bir amaç gözetilmektedir: Talebe bu eğitim süresi boyunca

mesaisinin büyük bölümünü gramer ilimlerine vermelidir. Bu şekilde hareket eden talebe, icâzet alma seviyesine geldiği zaman çok iyi bir şekilde dil bilgisine hâkim olacak, Arap dilinin hem lafız hem de mâna yönüne vakıf olacaktır. Artık bu dönemden sonra tefsir, hadis ve fıkıh gibi alanlarda tahsil etmeye devam edecek ve yatkın olduğu ilmî alanda ihtisas sahibi olmaya çalışacaktır. Ancak medreselerde okuyan her talebenin istenen seviyede Arapçaya hâkim olduğu iddia edilmemektedir. Burada bir hedef belirlenmiştir. Her talebe eğitim süresi boyunca göstereceği gayret ve çalışmanın karşılığı kadar bu hedefe yaklaşacaktır.

Gramer kitaplarına verilen önemin yanı sıra ulûm-u diniyyeye ait okutulan kitapların sayısı da az değildir. İcâzet öncesi ders müfredatında yer alan kitaplarla beraber başta fıkıh olmak üzere tefsir ve hadis alanlarında da birçok kitap okutulmaktadır. İcâzet sonrasında ise bu kitaplara ayrılan zaman daha da artmakta ve her talebe özellikle yatkın olduğu alanda ihtisas sahibi olmak için çaba sarfetmektedir.

Şark medreselerinde okuyan talebeler, ilim tahsillerini sürdürmenin yanında okul eğitimlerini de ihmal etmemektedir. Bu süreçte gerekli olan lise ve üniversite eğitimlerini de açıköğretim kanalıyla tamamlamakta, elde ettikleri din bilimlerini fen ve sosyal bilimlerle zenginleştirmektedirler. Zaten medreselerin amacı da dinî ilimleri tahsil etmenin yanı sıra gerekli edep ve ahlâkı elde edip, vatan, millet ve âlem-i İslam'a hizmet etmek için her türlü donanıma sahip bireyler yetiştirmektir.

Çalışmayı tamamlamadan önce bazı önerilerde bulunmak faydalı olacaktır. İslam medeniyetinin eğitim geleneğini sürdürmekte olan medreseler hakkında daha çok çalışma yapılması gerekmektedir. Kanaatimizce özellikle yörede faaliyet gösteren medreseleri tanıtabak, bu medreselerin müfredatı hakkında daha detaylı bilgiler verecek, medrese-toplum ilişkisini ortaya koyacak, medreselerin bölgenin dinî-sosyal-kültürel hayatına etkilerini araştırarak olan çalışmalar önemli bir boşluğu dolduracaktır. Ayrıca bu medreselerin kurucuları hakkında yapılacak çalışmalar, bu âlimlerin ilmî faaliyetlerinden elde edilecek tecrübeler sayesinde eğitim-öğretim hayatımıza ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- AHDARÎ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed Amir el-Mâlikî, *es-Süllemü'l-Münevrak (Şerhü's-Süllemi'l-Münevrak içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017.
- AKÇAY, Halil, “Molla Halil’in el-Habiyye Adlı Eserinin Münazara İlmindeki Yeri ve Önemi”, *Molla Halil es-Si‘irdî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, II/591-601.
- , “Seyyid Hüseyin Becirmânî: Hayatı ve İlmî Kişiliği”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2/2, 2018, 45-53.
- ARKATÂNÎ, Molla Yunus, *Zurûf*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Terkîb*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2011.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- ATÇEKEN, Zeki, “İnce Minareli Daru'l-Hadis'in Osmanlılar Zamanında Bakımı ve Kullanılması”, *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi*, Özel Sayı: 3, Konya 2000, 37-47.
- BÂBÂNÎ, İsmail Paşa b. Muhammed Emin b. Mir Selim, *İzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- BÂCÛRÎ, İbrahim b. Muhammed b. Ahmed eş-Şafî, *Tuhfetü'l-Mürîd*, (thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.
- BALA, Sabahattin, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Şark Medreseleri (Mardin Yöresi Örneği)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2012.
- BALTACI, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- BARAN, Mehmet Taha, “Din Eğitiminde Şark Medreselerinin Dünü Bugünü ve Yarını”, *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebligleri (13 Mayıs 2012 - İstanbul)*, 2013, 259-272.

- BAYRAM, Kayhan, *Klasik Medreselerin Kurumsal Yapısı: Tillo Medresesi Örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta 2014.
- BİRGİVÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Pîr Ali, *el-Avâmil* (*Şurûhü'l-Avâmil* içinde) (thk. İlyas Kaplan), Dârü'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/323-327.
- , “Müderres” *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/467-468.
- BUSENÎSE, Mucnî, *Mevsû'âtu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Müslimîn*, Dârü'l-Cîl, Beyrut 2004.
- BÜYÜKALAN FİLİZ, Sevil, “Soru-Cevap Yöntemi Eğitiminin Öğretmenlerin Soru Sorma Bilgisi ve Soru Sorma Tekniklerine Etkisi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Bahar 2009, 167-195.
- CÂMÎ, Nûrüddîn Abdurrahman, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, (haz. İlyas Kaplan), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2014.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- CİVELEK, Yakup, “Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: 1-13 Ekim 2000- Konya: Bildiriler (187-206)*, Konya 2001.
- CÜRCÂNÎ, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahmân, *el-Avâmilü'l-Mie*, (haz. Enver b. Ebîbekir ed-Dâğistânî), Dârü'l-Minhâc, Cidde 2009.
- , *Esrâru'l-Belâğa*, (thk. Mahmud Şakir), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1991.
- CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Dârü'l-Fadîle, Kahire 2004.
- CÜVEYNÎ, Ebü'l-Meâlî Abdulmelik b. Abdillâh b. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Varakât fî Usûli'l-Fıkh*, Mektebetü Mustafa Elbânî, Mısır 1955.
- ÇAĞMAR, M. Edip, “Molla Halîl el-İs'irdî'nin “Risâletun fî İlmi't-Tecvîd” Adlı Eseri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2, Kasım 2009, 153-161.

- ÇAKIR, Mehmet, “Binâü’l-Ef‘âl”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI/179.
- ÇÂRPERDÎ, Ahmed b. Hasan b. Yusuf, *el-Muğnî fî İlmi’n-Nahv*, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 2009.
- ÇİÇEK, Halil, *Şark Medreselerinin Serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.
- DAĞ, Mehmet - ÖYMEN, Hıfzurrahman Raşit, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1976.
- DİMAŞKÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır b. Müslim, *Kavl-i Ahmed (Mukayyed Fenârî alâ Kavl-i Ahmed içinde)*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ty.
- DİRŞEVÎ, Abdülhakîm, *Sutûr (Mecmûatün Teştemilü alâ Hamsi Resâil içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2014.
- DURMUŞ, İsmail, “el-Emsile”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI/166-167.
- , “Meânî”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/204-206.
- , “Mevlid”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX/480-482.
- , “Nahiv”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII/300-306.
- EBHERÎ, Esîruddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî, *Îsâgûcî (Muğni’t-Tullâb içinde)*, (thk. Mahmud Ramazan el-Bûtî), Dîrû’l-Fikr, Dîmaşk 2003.
- ELÇİ, Mehmet Sadık, “Medrese ve Modern Öğretim Kurumları Arasında Bir Mukayese (Cumhuriyet Dönemi Şark Medreseleri Örneği)”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, (II/85-97) Bingöl 2013.
- EMİROĞLU, İbrahim, “Mantık” *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII/18-28.
- ERMAN, Uğur, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2013.
- ESMAİL, Mohammad Aassef, *Afganistan’ın Faryab İli Örneğinde Klasik İslamî Medreseler Ve Arapça Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2019.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed, *et-Tavtie (el-Mantık İnde’l-Fârâbî içinde)* (thk. Refîk el-Acem), Dîrû’l-Maşrik, Beyrut 1985.

FAZLIOĞLU, Şükran, “Ta’lîm ile İrşâd arasında Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese

Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 18 (2005/1), 115-173.

-----, “Vaz” *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII/576-578.

FENÂRÎ, Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî, *el-Fevâidü'l-Fenâriyye*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ty.

GÖKÇE, Cüneyt, “Molla Halil es-Si’irdî, Hayatı, Eserleri ve Tekfir Problemine Bakışı (Nehcü'l-Enam Adlı Eseriyle Sınırlı)”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/34, Temmuz–Aralık 2015, 76-96.

HANBELÎ, Şihabuddin Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbari Men Zeheb*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata,) Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

HARRÂNÎ, İbrahim, *Tuhfetü'l İhvânî'l Medresiyye fî Terâcimi Ba'di Musannif'i'l-Kutub'i'd-Dirâsiyye*, yy., 1427.

HAZER, Dursun, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, 274-293.

İŞIKDOĞAN, Davut, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53/2 2012, 43-83.

İBN ÂCURRÛM, Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Ebû Abdillâh el-Fasî, *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye (el-Kevâkibü'd-Dürriye I-II içinde)*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

İBN HÂCİB, Osman b. Amr b. Ebî Bekr b. Yunus Cemâlüddîn, *el-Kâfiye*, (thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâir), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 2010.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekir, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, (thk. Yusuf Ali Tavil, Meryem Tavil), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *el-İ'râb an Kavâ'idü'l-İ'râb (Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017.

-----, *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, (haz. Ebu'l-Hasen Ali b. Sâlim), Dârü'l-Vatan, Riyad 1999.

-----, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

İBN MÂLİK, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî, *el-Elfiyye*, (thk. Süleyman b. Abdülazîz el-Uyûnî), Mektebetu Dâri'l-Minhâc, Riyad ty.

İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut 1990.

İBNÜ'L-ENBÂRÎ, Kemaluddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü'l-Elba' fî Tabakâti'l-Udebâ*, (thk. İbrahim es-Semrâî), Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1985.

ÎCÎ, Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulğaffar b. Ahmed eş-Şirâzî, *er-Risâletü'l-'Adudiyye (Şerhü'r-Risâleti'l-Vaz'iyye içinde)*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2011.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Müderriş", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/468-470.

İS'İRDÎ, Molla Halîl b. Molla Hüseyin, *el-Habiyyetü'l Haliliyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2013.

İSFERÂÛÎNÎ, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşah, *er-Risâletü'l-'İsâmiyye li Halli Dekâik's-Semerkandiyye*, (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Haşimi Yayınevi, İstanbul 2015.

KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941.

KAYA, Mahmut, "Kasîdetü'l-Bürde", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 568-569.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.

KAZVÎNÎ, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-İclî, *Telhîsü'l-Miftâh* (Muhtasaru'l-Meânî içinde), Mektebetü Seydâ, Diyarbakır 2015.

- KAZVÎNÎ, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî, *er-Risâletü's-Şemsiyye (Tahrîrû'l-Kavâ'idî'l-Mantıkıyye içinde)*, Haşimi Yaynevi, İstanbul 2017.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1957.
- KILIÇ, Hulusi, "Sarf" *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI/136-137.
- KURT, Bayram, *İsmâ'il b. Sinân es-Sivâsî (ö.1048 /1638)'nin Hâşiyeye 'Alâ Şerhi'l-İsâm 'Alâ Risâleti'l-İsti'âre Adlı Eserinin Tahkiki*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Gümüşhane 2019.
- LÂRÎ, Radiyyüddîn Abdulğafûr el-Ensârî, *Hâşiyetü Abdulğafûr ale'l-Câmî*, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309.
- LEKÂNÎ, Ebû İshak İbrahim b. İbrahim b. Hasan b Ali el-Malikî el-Mısırî, *Cevheretü't-Tevhîd (Tuhfetü'l-Mürîd içinde)*, (thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.
- LEYSÎ, Ebü'l-Kâsım Nasıruddin İbrahim b. Muhammed es-Semerkindî el-Hanefî, *Şerhü'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2011.
- MAKDÎSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- MÂNİSÂVÎ, Mahmud b. Hasen el-Hafız, *Muğni't-Tullâb*, (thk. Mahmud Ramazan el-Bûtî), Dârü'l-Fikr, Dimaşk 2003.
- MEYLÂNÎ, Muhammed b. Abdurrahim b. Muhammed Bedruddîn, *Şerhu'l-Muğnî*, Mektebetu Sanayî Matbaası, Dersaadet 1311/1894.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII/188-191.
- ÖZERVARLI, M. Sait, "Hânî, Şeyh Ahmed", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI/31-32.

- ÖZKAN, Şerife, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2007.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PALA, İskender – DURMUŞ, İsmail, “İstiare” *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII/315-318.
- SAÇAKLIZÂDE, Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar‘âşî, *er-Risâletü’l-Velediyye fî Âdâbi’l-Bahsi ve’l-Münâzara*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2012.
- , *Tertîbu’l-‘Ulûm*, (thk. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed), Dâru’n-Neşri’l-İslamiyye, Beyrut 1988.
- SAKKÂR, Sâmi, “Muîd”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/86-87.
- SAVAŞ, Ersin, “Tasavvuf - Eğitim İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Eğitim Araştırmaları Dergisi (Turkead)*, 1/1, Aralık 2016, 18-24.
- SÜBKÎ, Tâcüddîn Ebû Nasr İbnü Takiyyiddîn Abdülvahhâb b. Abdilkâfi el-Mısrî, *Cem‘ü’l-Cevâmi‘*, Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- SÜYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buğyetü’l-Vu‘ât fî Tabakati’l-Luğaviyyine ve’n-Nuhât*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- , *el-Behcetü’l-Marziyye*, İrşad Kitabevi, İstanbul 2018.
- , *Tedrîbü’r-Râvi fî Şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, (thk. Ahmed Ömer Haşimî), Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1985.
- TAHTÂNÎ, Kutbüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî, *Tahrîrü’l-Kavâ‘idi’l-Mantikiyye fî Şerhi’r-Risâleti’ş-Şemsiyye*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017.
- TALAS, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslam’da Eğitim-Öğretim*, (çev. Sadık Cihan), Etüt Yayınları, Samsun 2000.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu’s-Sa‘âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevdû‘âti’l-‘Ulûm*, Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2002.

- , *Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi 'Ulemâi Devleti Osmâniyye*, Dersaadet Yayınları, İstanbul ty.
- TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Abdillâh el-Fârisî el-Herevî, *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Mektebetü Seydâ, Diyarbakır 2015.
- , *Şerhu Tasrîfi'l- 'İzzî*, (thk. Muhammed Câsim el-Muhammed), Dârü'l-Minhâc, Cidde 2011.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu Istılahati'l-Funûn*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- TOKÂDÎ, Ebû's-Senâ Ahmed b. Muhammed b. Arif ez-Zîlî, *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id*, Haşimi Yayınevi, İstanbul 2017.
- TOPRAK, Maruf, "Günümüz Medreseleri", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (I/71-74)*, Muş 2013.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- YAKIŞIK, Nizamettin, "İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Ekim 2012- Muş: Bildiriler (I/501-521)*, Muş 2013.
- YALAR, Mehmet, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012 (I/83-94)*, Bingöl 2013.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Münâzara", *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/576-577.
- YAZICI, Fatih, *Nushî Efendi'nin "Mürşidu'l-Ginâ fî Şerhi'l-Emsileti ve'l-Binâ" Adlı Eserinin Tahkiki*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2010.
- YEMÂNÎ, Abdalbaki b. Abdulmecid, *İşaretu't-Ta'bir fî Teracimi'n-Nuhati ve'l-Luğaviyyin*, (thk. Abdulmecid Riyab), Merkezü'l Melik Faysal li'i-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslamiyye, Riyad 1986.

YEŞİL, Selman, “‘Avâmil-i Birgivî ile ‘Avâmil-i Cürcânî’nin Mukayesesi”, *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî*, (ed. Mehmet Bayyigit vd.), Balıkesir 2019, III/619-628.

-----, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslamî İlimler Uluslararası Sempozyumu: 29 Haziran - 1 Temmuz 2012*, (I/453-460), Bingöl 2013.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

ZEHEBÎ, Hafız Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhü’l-İslam*, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1994.

ZENCÂNÎ, İzzuddîn Ebu’l-Meâlî İbrahim b. Abdülvehhâb, *Tasrîfu’l-‘İzzî*, Dârü’l-Minhâc, Cidde 2008.

ZEYDAN, Corci, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, (çev. Zeki Megamiz), İstanbul 1329.

ZİRİKLÎ, Hayreddin, *el-A’lâm*, Dârü’l-İlmi li’l-Melâyin, Beyrut 1980.

GÖRÜŞME YAPILAN KİŞİLER

Abdullah GÜNEŞ, Hz. Ali Yatılı Erkek Kur’an Kursu Öğreticisi, Şemdinli/Hakkâri.

Ali Haydar BULUT, İbrahim Halilullah Merkez Kur’an Kursu Öğreticisi, Kars.

Cesim BENEK, Şeyh Musa Hamzevi Yatılı Erkek Kur’an Kursu Öğreticisi, Siirt.

Masum YILDIRIM, Marufiye Kur’an Kursu Öğreticisi, Batman.

Muhammed EKMEZ, Seyyit Bahattin Müjdeci Yatılı Kur’an Kursu Öğreticisi, Bismil/Diyarbakır.

Murat DAYAN, Hz. Ali Yatılı Erkek Kur’an Kursu Öğreticisi, Şemdinli/Hakkâri.

Orhan HALİDİ, Halidiyye Kur’an Kursu Öğreticisi, Van.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdullah GÖKALP
Doğum Yeri ve Tarihi	Tillo – 27/07/1982
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatip, Kur'an Kursu Öğreticisi, Yüksek İhtisas Kursiyeri)
İletişim	
e-Posta Adresi	abdullahgokalp5672@gmail.com
Tarih	10/08/2020